

Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР - АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ



Аманхор

6/2016

НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ



Т англоман

Эки айда бир чыгъагъан чебер - адабият ва
жамият - политика журнал

Учредитель
Министерство
печати и информации

1952 йылдан башлап чыгъа
Издаётся с 1952 года

6

2016

ноябрь - декабрь

Государственное
бюджетное учреждение Республики
Дагестан Редакция республиканских
литературных журналов "Соколенок" и
"Литературный Дагестан"

Бу номерде:

АДАБИЯТ ВАРИСЛИК

Аманхор. *Шиърулар*.....3

ДРАМАТУРГИЯ

А. Гъажиев. Тюлкюню ёммагъы.....6

ПРОЗА

Къ. Акъгёзов. Кёп кюлеген бир йылар
(хабар).....24

А. Аскеров. Насигъатлар.....29

ЭСДЕЛИКЛЕР

А. Сайитов. Жангиши Хангишиев....36

А. Солтанмуратов. Тил илмубузну бай-
ракъчысы.....38

АНА ТИЛ – АЛТЫН ХАЗНА

А. Сайитов. Ана тилни байрамы.....42

ПОЭЗИЯ

М.-Н. Халилов. Байтлар.....46

Ж. Закавов. *Шиърулар*.....51

Х. Хизриева. *Шиърулар*.....52

Б. Самадов. *Шиърулар*.....56

КЪАЗИКЪУМУКЪ АДАБИЯТЫНДАН

Юсуп Хаппалаев. *Шиърулар*.....61

Баш редактор
Мурад Агьматов
тел. 67-16-31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67-18-89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Атабаев
А. Гьажиев
А. Жачаев
Б. Магьамматов
М. Шихавов

Редакцияны адреси:
367025, Магьачкьала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия - 67-18-75
редакторлар - 67-18-89

ТАНГЧОЛПАН №6
на кумыкском языке
ноябрь - декабрь

НОГЪАЙ АДАБИЯТЫНДАН
Б. Кулунчакова. *Шигьрулар*.....64

ДАРГИ АДАБИЯТЫНДАН
А. Абдулманапова. *Шигьрулар*.....67

ТАРИХ
А. Акаев, К. Казимов. Къумукъланы жамият кьурулушу69

Фольклор.....74

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
Tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер ПИ №ТУ5-00354 от 09. 12. 2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по республике Дагестан.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Тангчолпан №6 2016

На кумыкском языке

Выход в свет 19.12.2016 г.

Тираж 730 экз.

Заказ №1203 Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Адабият варислик

АМАНХОР

(1670 – 1706)

Къумукъ шаир Аманхор 1670-нчи йылда тувган. О замандагъы Аштархан шагъардагъы мактапларда охуп, яхшы билим алгъан. Атасы оьлген сонг, анасы ва къызардашы булан гёчюп, гъалиги Къызлар шагъарны боюндагъы юртларда яшагъан.

Аманхор ханланы заманында халкъ чегеген зулмуланы яш чагъындан тутуп гъис этген. Артда буса, Татарханны хансарайында къуллукъ этеген йылларында, гъакимлик сюреген нажжас тайпаланы ишлерин оьз гёзю булан гёрген. Оь-



зюне ёлдашлар табып, ол зулмучулагъа къаршы ябушгъан. Къызлар бойдагъы ярлы халкъ бийлеге – ханлагъа къаршы баш гётереген гюнлерде Аманхор ябушувну башын тутгъан. Баш гётерив тюр болмагъа башлагъанда, оьзю янгы, Татарханны хансарайына гирип, ону оьлтюрген.

Тек янгыз бир хан оьлген булан халкъ эркинликге чыкъмай. Шо саялы да Аманхор ондан сонг да зулмучулагъа къаршы ябушувун узата. Халкъны гертиликге гёзюн ачагъан йырлар, хабарлар ярата.

Аманхорну игитлиги айлана якълагъа белгили бола. Кёп къумукъ йыравчулар Аманхорну къоччакълыгъын макътап йырлайлар. Аманхор А.-Гь. Ибрагимовну 1915-нчи йылда язылгъан «Аманхор» деген романыны баш игити.

Ахырда халкъ къагъруманы, пагъмулу шаир ва таварихчи Аманхор бийлени къолуна тюше. Ону 1706-нчы йылда асып оьлтюрелер.

Аманхор язгъан йырлар, ол айтгъан хабарлар къолъязыв китапларда сакълангъан.

ЕР ЯРЫЛЫП, ЕРГЕ ОТЛАР БИТГЕН ГЮН

Ер ярылып, ерге отлар битген гюн,
Къарлыгъачлар бизге учуп етген гюн,
Къарлар ирип, ер юзюнден гетген гюн –
Къыр авлакъны дарай халча япмасмы?

Бав-бахчаны, беллер алып, тепген гюн,
Къара ерге асил урлукъ сепген гюн,
Еллер эшип, къыр авлакълар кепген гюн –
Татавуллар ташып сувлар акъмасмы?

Тав башлагъа кьой-къозулар минген гюн,
Шаршар агъып, тавлардан сув гелген гюн,

Терек бою яшыл дарай гийген гюн –
Ер юзюнде гюн чырагъын якъмасмы?

Бав-бахчалар къызыл гюллер ачгъан гюн,
Гюл ийисин гъавалагъа чачгъан гюн,
Къайгъы – дертлер юреклерден къачгъан гюн –
Ярлы уланлар яшавгъа кюй тапмасмы?

Яратгъаным ярлы халкъгъа бакъгъан гюн,
Къудратдан нюр чырагъын якъгъан гюн,
Бий-ханланы къара йылан хапгъан гюн –
Шишип-гёбюп, ирип селлер акъмасмы?

Татарханны хансарайда йыкъгъан гюн,
Бек огъулгъа къынгыр къылыч сукъгъан гюн,
Тулпарына минип ёлгъа чыкъгъан гюн –
Аманхоргъа баракалла айтмасмы?

МИСГИН БОЛУП, БУЛАЙ ТУРМА ЯРАМАС

Уян, къурдашым, уян сырдашым!
Юхлама, эт башынгны чарасын!
Мисгин болуп, булай турма ярамас,
Гёрсет халкъгъа юрегингни ярасын!
Юреклерде окъ къадалгъан яра бар,
Ол яраны сав этмеге чара бар.
Къолунга ал тюбегингни, огъунгну,
Хансарайгъа къзапланып чаба бар!

ГЮН ШАВЛАСЫ, БИЗИН УЙГЕ БАКЪСАНА

Эркин яшав къуруп болмай зарлыбыз,
Неге тюгюл, бий-ханлагъа харлыбыз,
Эркинине сёйлемейли ярлыбыз,
Гюн шавласы, бизин уйге бакъсана!
Къыйналабыз бий ханланы къолунда,
Гюн гёрмейбиз биз оланы ёлунда,
Гюн шавласы бизин уйге бакъсана!
Бизин уйде безенленген къызлар бар,
Бизин уйде салкъын шербет бузлар бар.

Гелме суйсенг, сокъмакълар бар, гъызлар бар,
Гюн шавласы, бизин уйге бакъсана!

Бир гюн гелер гюнлер бизге багъагъан,
Бир от чыгъар учгъунлары яйылып,
Бий-ханланы агъач этип ягъагъан,
Гюн шавласы, бизин уйге бакъсана!

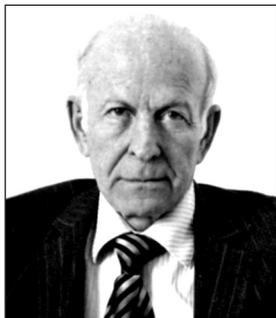
КЪАРА НАРТДАЙ ЭРЛЕР ГЕРЕК БУ ИШЛЕГЕ

Эдиллени алды къурдаш, оьленлик.
Оьленликде ат семирсин гёрейик.
Бал аякъда макътанагъан осаллар
Муна энни гюню гелди – гёрейик.
Къайырлагъа къара таллар тийрейик,
Шёшге-къылыч къынларына билейик,
Къара нартдай эрлер герек бу ишлеге,
Къара нартдай эрлер булан болмаса,
Такъылангъан гюнюшдей, такъталангъан алтындай,
Гъакъыл булан, сёзлер булан болмаса,
Антлар булан шантлар герек бу ишлеге.



Аявлу охувчулар!
Журналгъа язылма унутуп къалмагъыз!
Редакция

Драматургия



Абдулгъаким ГЪАЖИЕВ

ТЮЛКЮНЮ ЁММАГЪЫ

ЯХШЫЛЫКЪГЪА–ЯМАНЛЫКЪ, ГЕЛТИРЕРМИ АМАНЛЫКЪ?

Яшлар учун пьеса-ёммакъ

Ортакъчылыкъ этегенлер:

Аяв Акъавов – ёммакъ айтывчу.

Тюлкю.

1-нчи къатын.

2-нчи къатын.

3-нчю къатын.

4-нчю къатын.

Къызъяш.

Къозу.

Къойчу улан.

1-НЧИ ГЁРЮНЮШ.

Сагънаны бир ягъында ёммакъ айтывчу Аяв Акъавовну ролюндагъы адам яда къурчакъ. Аяв 50 йыл яшагъан (1903-1953 й.), демек, ол олай къарт да болмагъан, тек спектакльде ону бираз къарт, акъ сакъаллы этип гёрсетсе де ярар, неге тюгюл, адатлы гъалда ёммакъ айтывчулар (сказительлер) шолай келпетде бола. Аявну суратлары бар, къурчакъны ону келпетине аз буса да ошатып этсе, яхшы болар эди (эгер къурчакъ театр тюгюл буса, Аявну ролюн ойнайгъан артистге шолай грим этсе яхшы эди).

Ёммакъ айтывчу сав спектакльни узагъында заман-заманда гёрюне ва сёйлей туражакъ.

Аяв.

Мен Акъавов Аявман,

Яманлыкъгъа мен явман,
Яхшылыкъгъа ёлдашман,
Яшгъа-юшгъа къурдашман!
Яшлар, гелигиз, яшлар!
Ойнагъаныгъыз таман.
Инишлар ва къызашлар,
Жегиз, ёммакъ айтаман!
Жегиз, башлагъынчагъа
Жыйылып, олтуругъуз,
Ёммакъгъа тынгламагъа
Къулакъланы буругъуз,
Бар затны англамагъа
Гёзлени де «къуругъуз»,
Ёммакъны башлагъанда
Къавгъа этмегиз, вёрегиз.
(*Иржайыт*). Эгер мен айтагъанны
Этмесе гъеч биригиз,
Шо яшны аякълары
Балакъларда болажакъ,
Башы да къулакъланы
Арасында къалажакъ...

2-НЧИ ГЁРЮНЮШ.

Эгер театрны, клубну имканлыкълары бар буса, Аяв тюпде берилеген сёзлени айтагъанда сагънада яда ону арт (*ич*) ягъына илинген акъ шаршавда гъалиги технологияны къоллап, Аяв айтагъан затлагъа къыйышагъан кюйде адамланы сюлдюрлерин, булутланы, туман-чарсны гёрсете турмакъ ва къыйышывлу музыка бермек.

Аяв.

Бырын-бырын заманда,
Халкъ яшаву яманда,
Загъматчыгъа аш ёкъда,
Ишсуюмес байлар токъда,
Яманлар яйнайгъанда,
Яхшыны къыйнайгъанда,
Намартлар гюч вакътиде,
Намуслу пуч вакътиде,
Ялчы агъ чегегенде,
Ярлыны егегенде,
Гесилегенде башлар,
Охумайгъанда яшлар,
Оланы туюгенде,
Юреклер гуюгенде,
Пантюк Патали пача
Тахдан хавгъа учгъанча,
Вазирлери къачгъанча,
Асгерин халкъ янчгъанча

Бир болгъан, бир болмагъан,
(Тюз тюгюл ери – ялгъан)...

3-НЧЮ ГЁРЮНЮШ.

Бу ерде Тюлкю сагнагъа чыгъа, Аяв айтагъан затлагъа кыйышагъан кюйде бир хохайып юрюй, бир иелип-ялынып, гыллачы кюйде айлана, бир тырнакъларын чыгъарып, тишлерин ачып, чапма гъазир болуп гёрюне...

Аяв.

...Башы макюрден толгъан,
Къуйругъу гылла алгъан,
Тырнакълары тиш йимик,
Тишлери чи чиш йимик,
Ишлери бек тарыкъсыз,
Намусу ёкъ, ярахсыз,
Гъар айтгъан сёзю ялгъан
Бир намарт Тюлкю болгъан.
Яманлагъа табушуп,
Яхшылагъа ябушуп,
Къыпыйтып тюшген затны,
Инжитип досну-ятны,
Хантавланы алдатып,
Гючсюзлени йылатып,
Озьюне излеп кюлкю,
Юрюй болгъан шо Тюлкю...

4-НЧЮ ГЁРЮНЮШ.

Агъачлыкъ. Тюлкю къоянны артындан чалт чабып бара, сонг бирден токътап къала – аягъына тегенек гире.

Тюлкю. Вай! Вай-вай! Вай, аягъым! Тегенек гирди! (Биревю аягъы, тили, тишлери булан тегенекни чыгъарма къарай, тек болмай). Чыкъмай... Огъ, авуртду! Вай, мамам! (Авнай, сонг тура.) Кёмек герек. Тек магъа ким этер кёмек? Мен биревге де этмегенмен чи кёмек... Магъа ошамайгъан бир яхшы адам ёлукъмасмы экен? Къарайым, адамлар яхшымы экен, яманмы экен? (Бир аягъын ерге басмай, сынтыкълай туруп юрюп, гете).

5-НЧИ ГЁРЮНЮШ.

Абзар, онда кёрюк. 1-нчи къатын экмеклер бишире: къалакъ булан бир экмекни чыгъара, башгъасын кёрюкге сала.

1-нчи къатын. Огъ, баркаман, не арив экмеклердир! Бишлакъ да, къаймакъ да булан аявлу яшларымны-къатарбашларымны тойдуарман! Олар бираздан школадан къайтма герек. Бешлер, дёртлер алып, мамасын-папасын сюондюрежеклер, мен билемен...

Акьсакълай туруп, Тюлкю геле.

Тюлкю.

Уьюгюзге яхшылыкъ,

Гьюрметли, яхшы ажай!

1-нчи къатын. Гел, сагъа да яхшылыкъ,

Гел, олтур, Тюлкю-акъай.

Нечик чыкъгъансан булай?

Бир къуллугъунг бар бугъай.

Тюлкю (бек ялынчлы тавуш булан).

Огъ, ажай, яхшы къатын,

Бары ишлеринг – алтын!

Къолларынг сени – гюмюш,

Этсене магъа бир иш:

Аягъыма тегенек

Гирген, чыгъарма герек.

Чыгъарсанг аягъымдан,

Сагъа мени ягъымдан

Тиймес бир де яманлыкъ!

Оьлгюнчеге аманлыкъ

Тилей турарман сагъа.

Кёмек эт хари магъа!

1-нчи къатын.

Зувап иш кёмек этмек,

Чыкъды деп къой тегенек.

Къатын излеп, ине алып, Тюлкюню аягъын тутуп, бираз айланып, тегенекни чыгъара ва: «Шу болгъан сени къыйнайгъан!» – деп, оьрге гетерип, къарай, сонг кёрюкге ташлай. Тюлкю ял болгъаны билине, тегенек гирген аягъын басып-басып къарай, авуртмайгъанын билип, бираз бийип де ала, сонг бир, де писиревю ёкъ кюйде орайып, сейлей.

(Талап этеген тавуш булан.)

Тюлкю.

Гъы, мен уйге гетейим,

Бер, къайда тегенегим?

1-нчи къатын.

Тегенегим? Гъуя, сен

Тегенекни не этесен?

Тюлкю.

Тарыкъ магъа, бер, же бол!

1-нчи къатын.

Отда яллады чы ол...

Тюкю.

Ялламагъандыр! Гьейлер,
Энни озюн ким бийлер?!
Пантюк Патали ханны
Пантюк кызы Иранны
Шагъындан урлап алгъан
Тегенекге не болгъан!
Тас болуп къалмасын деп,
Гьеч гиши алмасын деп,
Гьереген ерге гьезюм
Гийирген эдим озюм,
Гьали, тарыкъ болгъанда,
Сен чыгъарсын деп, мунда
Гелдим. Тек сен, алдатып,
Кьойдунг ону яллатып...
О магъа не авара,
Же, тез бол, тапма къара!
Яда бер тегенекни,
Яда бер бир экмекни.

1-нчи къатын.

Гьуя, не дейсен, Тюкю?
Бу чу – бир уллу кюкю!
Тегенек учун – экмек,
Уьстевюне эт кьмек!
Гьали яшларым гелер,
Олар аш бер деп, тилер...

Тюкю.

Я, хабарынгны аз эт!
Сюйсенг, бар, хангъа арз эт!

Бирден бир экмекни къагъып алып, Тюкю къачып гете.

Аяв.

Гьейлер, яшлар, Тюкю-акъай
Этмежек зат бармы экен?
Яманлыкь этсе шолай,
Тюзелип къалармы экен?
Ол озю чю сююне
Гьилла этген кююне.
Экмегине багъышлап,
Булай йыр айта башлап.
Гелигиз, яшлар, бирче
Гьали тымыяйыкълар,

Тюлкюню лап биринчи
Йырына тынглайыкълар.

6-НЧЫ ГЁРЮНЮШ.

Тереклер. Оланы арасында тюлкю экмекни сыйпай туруп, йырлай.

Тюлкю.

Тегенегим, тегенек,
Гелди сагъа бир экмек!
Тек бир экмек аз бугъай:
Бир тишиме де болмай.
Экмегим, акъ экмегим,
Янгыз сени не этейим?
Сени орнунгда башгъа зат
Тюшеген кюй этейим!

Тюлкю гете.

7-НЧИ ГЁРЮНЮШ.

Башгъа бир абзар. Аран, тавукъ уялар, къонушлар. Тавукъланы, хоразланы тавушлары эшитиле. Бир къатын хадирада тавукълагъа ем гъазирлей: «Мени тавукъларыма, жижеклериме ашама арив ашлар гъазирлейим, сююнуп ашажакълар...» – деп, – сонг: «Къайда, гел чи мунда, мени тавугъум-ювугъум!» – деп, бир тавукъну (оюнчакъны) къолуна алып, ойната.

Къолуна экмек де тутуп, Тюлкю геле.

Тюлкю *(ялынагъан тавуш булан).*

Уьюгюзге яхшылыкъ,
Гъюрметли, яхшы ажай!

2-нчи къатын.

Гел, сагъа да яхшылыкъ,
Гел, олтур, Тюлкю-акъай.
Нечик чыкъгъансан булай?
Бир къуллугъунг бар бугъай.

Тюлкю.

Огъ, ажай, яхшы къатын,
Бары ишлеринг – алтын!
Къолларынг сени – гюмюш,
Этсене магъа бир иш.
Шу экмекни, огъ, бажив,
Этмек болгъан бек инжив!
Оьлгенмен арып-моюп!..
Сизде экмекни къоюп,
Мен базаргъа барайым,
Не бар, не ёкъ – къарайым.

Тюлкю гете. Аяв айтагъан затланы къатын сагънада эте.

Аяв.

Къатын экмекни ала,
Терезебашгъа сала.
Къатын ашнойге гете,
Къарагъыз, тавукъ не эте:
Къабугъундан экмекни
Чокъуй гиччи гесекни.
Къатын геле, къайнаша,
Тек булай деп ойлаша.

2-нчи къатын.

Эринчек Тюлкю экмек
Омюрюнде этмежек.
Ону сёзю ялгъандыр –
Экмекни урлап алгъандыр.
Тюлкю-акъай эте уру,
Уруну арты – къуру.
Мени буса тавугъум
Чокъугъан бир къабугъун.

Аяв.

Оыз-оюзюне шоссагъат
Къатын эте маслагъат.
Бир замандан, бир чакъдан
(Къойнунг толсун минчакъдан!)
Тюлкю базардан къайта,
Къатынгъа булай айта.

Тюлкю (*оьктем кюйде орайып, тѣшюн чыгъарып, талап этеген тавуш бу-*
лан).

Къайда мени экмегим?
Бер чи, къатын, гетейим!

2-нчи къатын.

Сени алдында, Тюлкю,
Воллагъи, болдум кюлкю!
Бу тавугъум, не этейим,
Чокъуп къойду экмегинг...
Тюлкю (бек къазапланагъан болуп).
Чокъумагъандыр?! Гъейлер,
Энни оюзюн ким бийлер!
Мен урлап экмек алдым...
Тюгюл, тюгюл!.. Янгылдым!..
Тарлав табып, сонг сюрюп,
Будай чачып, оьсдюрюп,

Гече ятмай, сув тѣгюп,
Оруп, басып, гѣтерип,
Гъаран уйге гелтирип,
Артда тирменге элтип,
Ону тартып, ун этип!
Эки-уъч керен элѣп,
Хамур салып, кюннелеп,
Кѣрюк басып, мен этген
Экмегиме бу не этген!
Бир къырчын тавугъуна
Ашатып къойгъан мунда!
Ону-муну билмеймен,
Билмеге де суймеймен –
Экмегимни бер яда
Тавукъну бери гъайда!

2-нчи къатын.

Гъуя, экмекге энни
Тавукъну беременми!

Тюлкю.

Бер!

2-нчи къатын.

Бермесмен!

Тюлкю.

Берерсен,
Бермей бусанг, гѣрерсен!

Тюлкю, тавукъну къагъып алып, къачып гете.

2-нчи къатын.

Гъуя, гъейлер, тавугъум,
Мени гиччи ювугъум!
Гъейлер, не этейим энни,
Ашап къояжакъ сени!

Аяв.

Гъейлер, яшлар, Тюлкю-акъай
Этмежек зат бармы экен?
Намартлыкъ этсе шолай,
Тюзелип къалармы экен?
Гъали чи ол сююне
Тавукъну алгъан кююне.
Шо тавукъгъа багъышлап,
Йыр да айтмагъа башлай.
Гелигиз, яшлар, бирче
Дагъы да тымыайыкъ,
Тюлкю-акъайны экинчи

Йырына да тынглайыкъ.

8-НЧИ ГЁРЮНЮШ.

Тереклер. Оланы арасында Тюлкю тавукьну ойната туруп, йырлай.

Тюлкю.

Вай, мени тегенегим,
Огъар алгъан экмегим,
Экмекге алгъан тавугъум,
Айт, нечикдир савлугъунг?
Бир тавукъ да аз бугъай,
Огъар къурсагъым тоймай.
Бирдагъы алдатып шолай,
Башгъа зат алсам, къолай!

9-НЧУ ГЁРЮНЮШ.

Башгъа бир абзар. Бир янында аран. Ондан бир къозуну (*оюнчакъны*) гётерип гелтирип, 3-нчю къатын ону сыйпай туруп, халталар бере, сонг элтип, арангъа сала. Гирип, Тюлкю геле.

Тюлкю (*ялынчлы тавуш булан*).

Уьюгюзге яхшылыкъ,
Гьюрметли, яхшы ажай!

3-нчю къатын.

Гел, сагъа да яхшылыкъ,
Гел, олтур, Тюлкю-акъай,
Нечик чыкъгъансан булай?
Бир къуллугъунг бар бугъай.

Тюлкю.

Огъ, ажай, яхшы къатын,
Бары ишлеринг – алтын!
Къолларынг сени – гюмюш,
Этсене магъа бир иш:
Гъали намаз къылмагъа
Бармасам, гюнагъ магъа.
Къайтажакъман бираздан.
Мен гелгенче намаздан
Сал тавукьну арангъа
Шо къозунг бар, къарангы.

3-нчю къатын.

Яхшы, саларман, балам,
Арив де гёрюр моллам.

Къатын элтип, тавукъну арангъа салып, эшигин яба.

Аяв.

Халкълагъа берип агъны,
Тюлкю алгъан кѣп гюнагъны
Бирев де болмас жыйма
Оъзю де болмас чайма.
Чаймажакъны билейик
Ва тавукъгъа гелейик:
Салынгъан сонг арангъа,
Бир ер табып гъарангъа,
Шо тавукъ барып, ятгъан.
Къозу аранда ялкъгъан,
Сюзюп, эшикни ачгъан,
Тавукъ да чыгъып, къачгъан.
Къатын излеп кѣп заман,
Табып болмайлы, къайтгъан.
Тюш болгъан сонг бираздан,
Тюлкю, сайки, намаздан
Бир супу йимик къайта,
Къатынгъа булай айта!

Тюлкю (*тѣшон алгъа чыгъарып, тавушун оъкюртюп, сѣйлей*).

Гъей, къатын, къайда тавукъ?

Бетинг гѣрюне сувукъ.

3-нчю къатын.

Сени алдында, Тюлкю,
Воллагъи, болдум кюлкю!
Къозум аранны ачгъан,
Тавукъ да чыгъып, къачгъан.
Кѣп изледим, ол энни
Билмеймен къайда экенни!..

Тюлкю.

Ялгъан айтасан, воллагъ!
Алдатмакъ – уллу гюнагъ,
Шо къозунг оьлтюргендир,
Ашап да битдиргендир.

3-нчю къатын.

Гъуя, сен не сѣйлейсен?
Къой эт ашай деймисен?!

Тюлкю.

Мен ашайман чы! Ол да
Ашайдыр, этип долма,
Яда этип гъалпама –
Гъалпамадан бал тама...

Мени тавугъум олюп,
Тургъандыр шишип-гёбюп.
Чомучгъа сув да тёгюп,
Къалайымы гёмюлюп?!
Ярайманмы ол олюп!
Озьюм салып йымырткъа,
Жижек гъаран чыгъартгъан,
Тарбиялап, оьсдюрген,
Яманлыкъдан кюсдюрген,
Урлап... Ёкъ, мен не деймен!
Сатып алып, ем берген,
Оьз баламдай асырап,
Къыйынын-тынчын сорап,
Инбашыма къондуруп,
Сувлар берген тонгдуруп,
Тана чакъы тавугъум
Олюп тюше экен къувун!
Юрегиме тийди окъ,
Олсуз магъа яшав ёкъ!
Ону учун алма къан
Аллагъ оьзю буюргъан.
Тутуп, бер, къайда къозу? –
Бутларын ол да созур!
3-нчю къатын.
Гъуя, тилсиз гъайвандан
Къайда гёрдюнг алып къан?!

Тюлкую.
Шо магъа не авара? –
Этсе, болар давалар!
3-нчю къатын.
Къозумну тавукъ учун,
Воллагъи, бермен, къырчын!

Тюлкую.
Бер!
3-нчю къатын.
Бермесмен!
Тюлкую.
Берерсен,
Бермей бусанг, гёерсен!

Тюлкую чабып, ону алдында турагъан къозуну къагъып тутуп, алып къача. Къатын гъуя-гъарай салып, къычыра туруп къала.

Аяв.
Гъейлер, яшлар, Тюлкую-акъай

Этмежек зат бармы экен?
Намуссуз болса шолай,
Тюзелип кьалармы экен?
Гъали чи ол сююне
Къозуну алгъан кююне.
Шо къозугъа багъышлап,
Бирдагъы йыр да башлай.
Гелигиз, яшлар, бирче
Бирдагъы тымыяйыкъ,
Тюлкю-акъайны уьчюнчю
Йырына да тынглайыкъ.

10-НЧУ ГЁРЮНЮШ.

Тереклер. Оланы арасында Тюлкю, къозуну ойната туруп, йырлай.

Тюлкю.

Вай, мени тегенегим,
Огъар алгъан экмегим,
Экмекге алгъан тавугъум,
Осал болгъан савлугъум,
Тавукъгъа алгъан къозум,
Сагъа да тоймай гёзюм.
Бирдагъы алдатып шолай,
Башгъа зат алсам къолай!

11-НЧИ ГЁРЮНЮШ.

Башгъа бир абзар. Арив уьй, тереклер, тюрлю-тюрлю гюллер-чечеклер, къушланы чарнайгъан тавушлары эшитиле. Онда 4-нчю къатын ва бир арив 4-5 йыл болагъан къыз, къатын ону аявлап, башын сыйпай туруп, булай ушаныв (*ойнатыв*) сарын айта:

4-нчю къатын.

Мени кызым – акъ бийке,
Савусгъандай сакъ бийке,
Мени кызым оьлмесин,
Яманлыкъны гёрмесин!

Ялынагъан гёрюнюш, татли иржайыв булан арив кюйде Тюлкю геле.

Тюлкю.

Уьюгюзге яхшылыкъ,
Гьюрметли, яхшы ажай!

4-нчю къатын.

Гел, сагъа да яхшылыкъ,
Гел, олтур, Тюлкю-акъай.

Нечик чыкыгъансан булай?
Бир кьуллугъунг бар бугъай.

Тюкю.

Огъ, ажай, яхшы къатын,
Бары ишлеринг – алтын!
Къолларынг сени – гюнюш,
Этсене магъа бир иш:
Тавукълар хатиримни
Къалдыра гъар гюн мени,
Шону учун хоразгъа
Бармасам болмай арзгъа.
Айтсана сен шу кыызгъа,
Къозума къарай турсун,
Тынгламай буса, урсун!

4-нчю къатын.

Яхшы, балам, тек къозу
Авруйгъан йимик бузукъ,
Къартыллай къаркъарасы,
Бизде ёкъ аварасы...

Тюкю.

Эрке уйренген, ёнкюй,
Бир гьиллагъа излей кюй!
Шо кюйде тура гъаман,
Огъар токъалав дарман!

4-нчю къатын.

Гъуя, яраймы олай?
Яшланы ким токъалай?!
Бар, сёйлемей эдепсиз,
Къозунга къарарбыз биз.

Тюкю гете. Кызъыаш, къозуну аявлап къолуна алып, башын, аркъасын
сыйпай туруп, отлар-халталар бере, ушанывлар айта.

Кыыз.

Кёрпе тонлу топанав,
Кёп сюе сени анав!
Мен де сендей бир яшман,
Болма да олай пашман!

Амма къозу бек осал гёрюне, башын салландыра.

Анам, анам, гел, къара –
Къозу бек авруп тура!

Къатын чабып геле, къозуну къолуна ала, башын сыйпай, тамагъын

хашып, сув берме къарай... Къозуну пашман кюйде кычырагъан, агъ урагъан тавушу эшитиле.

4-нчю къатын.

Гертиден де, огъ, кызым,
Бек авруп къалгъан къозу,
Тюлкюден къоркъуп яман,
Авруп къалгъан, гъай, аман!
Къозуну берсек огъар,
Оълюп къалмакълыкъ да бар.
(Залгъа багъып) Айтчыгъыз магъа, яшлар,
Яшлар, гъакъыллы башлар,
Огъар бу напайинна
Къайтарып берейикми?
Залдан: «Бермегиз!» деп, яшлар айтмакълыкъ бар.
Тюз айтасыз сиз, яшлар,
Рагъмулу къатарбашлар!
Шо Тюлкую-акъай – ялгъанчы,
Муну урлап, алгъан чы,
Уруну арты – къуру,
Муну оълюмден къоруп,
Тюлкуюге мен бермейим,
Муну оълюп, гърмейим!
Аранда яшырайыкъ –
Тюлкую не этер, къарайыкъ.

О къатын ва кызы къозуну (оюнчакъны) арангъа элтип, къайталар. Тюлкую геле.

Тюлкую.

Къозум гърюнмей, къайда?!
Гъей, къатын, бери гъайда!
Аз болсун айтарыгъыз –
Къозумну къайтарыгъыз!

4-нчю къатын.

О языкъ къозу эпсиз,
Гъали уллу иш кепсиз,
Ону герек сав этме,
Аламан деп, дав этме!
Оълюп къалса ол нагагъ,
Сенде болажакъ гюнагъ...

Тюлкую.

Сен не сейлейсен. Къатын?!
Яв юрегим ярма, тын!
Алдатып... Тюгюл – сатып,
Алгъан аявлу затым!
Ур дегенде, кызы уруп,

Йыкыгъан болмасдай туруп!
Къойчулар тутуп гъакыгъа,
Аюв-бёрюден сакылап,
Язда биченлер чалып,
Къышда яныма алып,
Гечелигин геч этмей,
Сютюн ятгъа ичиртмей,
Оъз яшым йимик гёрюп,
Гече туруп, ем берген,
Тер тегюп, уллу этген
Къозума кызынг не этген?!
Семиз ери май йимик,
Бираз кыошса, тай йимик
Мени кыозум неге оъле?!
Оълген буса, же, теле! –
Яда кыайтар кыозумну,
Яда бер шо кызынгны:
Кыыздан кыозу учун кыан
Алмакы – магъа буюргъан,
Ону ярдан саларман,
Пап-парахат боларман!

4-нчю кыатын.

Гъуя, оълген деп гыайван,
Ким алгъан адамдан кыан?!

Тюлкю.

Шо магъа не авара –
Этсе, болар давалар!
Бер!

4-нчю кыатын.

Бермесмен!

Тюлкю.

Берерсен!
Бермей бусанг, гёерерсен!

Тюлкю чабып барып, кызыны тута, ол: «Вай, мамам!» – деп, акыыра, Тюлкюдөн кыутулма кыарай, анасы чабып геле. Тюлкю булан ябуша: «Гыай, душман! Гыай, намарт!» – дап акыыра, тек Тюлкю гючлю болуп чыгъа, кыатынны теберип йыгъа ва акыырта туруп, кызыны алып кыача. Кыатын яс этип кыала.

Аяв.

Гыейлер, яшлар, Тюлкю-акыай
Этмежек зат бармы экен?
Халкыны йылатса шолай,
Тюзелип кыалармы экен?
Гыали чи ол сююне
Кызыны алгъан кююне,
Салса да гыуя-гыарай,
Кызыны алып бара кыоймай.

Шолай лап танг кьатгынча
Тюлкю кьатындан кьача.

12-НЧИ ГЁРЮНЮШ

Тереклер, бёлеклер, озен ягдадагы таланы ичинде Тюлкю токьтай,
кьызны дорбагъа салып, башын байлап, гете.

Аяв.

Ювукьда кьой сакълайгъан,
Яхшылыкьны якълайгъан,
Эринмейли, ишлейген,
Оьз кьыйынын тишлейген,
Яхшыгъа болуп яхшы,
Ямангъа туруп кьаршы,
Бири барысын якълап,
Барысы бирин сакълап,
Кьойчулар яшай болгъан.

(Кьойчу улан этеген затлар сагнада гёрсетилип турсун.)

Шолардан бир Кьойчу улан
Тюлкю-акъай кьызны салгъан
Шо дорбаны эс эте,
Тез-тез янына ете.
Кьараса, башын ачып,
Гёрюне кьызны чачы.

Кьойчу улан.

Я, бу чу кьызны чачы!
Бир адам бар мунда чы!

Аяв.

Кьызгъа ол гьайран бола,
Тез чыгъарып да ала,
Сибирип гёзьяшларын,
Сыйпап бурма чачларын,
Сонг сорай не болгъанны,
Дорбагъа ким салгъанны.
Кьыз, йылавун токьтатып,
Айта, Тюлкю алдатып,
Оьзюн нечик алгъанны,
Дорбагъа да салгъанны,
Оьлтюрме, ярдан атып,
Хыялы да болгъанны.
Эшитип азапланы
Кьойчу улан кьазаплана.

Кьойчу улан.

Уруну арты – кьуру,
Шу дюньяда сав туруп,
Мен огъар тийишлисин
Этермен, ону бил сен!

Сени буса анангны
Элтермен мен янына.
Къойчу дорбаны ичине гючюклер (оюнчакълар) сала, олар гъанцыллай,
сонг токътай; Къойчу дорбаны башын байлап, яр ягъагъа сала.

Къойчу.

Къызаш, онда барайыкъ,
Тюлкю не этер, къарайыкъ.

Къызны къолун тутуп, терек-бёлеклени ари янына элте, онда яшынып,
къарайлар.

Аяв.

Биз де, яшлар, гелигиз
Иннемейли турайыкъ,
Тюлкюню иши бу гезик
Нечик болур, къарайыкъ...
Бир замандан, бир чакъдан,
Бойнунг толсун минчакъдан,
Уьюгюз – оюнчакъдан,
Суратлы китаплардан,
Таза тетрадлардан,
Тюрлю-тюрлю кампетден,
Абзарыгъыз чечекден...
Мен къайда чыгъып гетдим!

Бир якъдан ойнакълай, кюлей туруп, Тюлкю геле.

Бир замандан бир чакъдан
Тюлкю чыгъа бир якъдан.
Дорбагъа къарай, барлай,
Гёргенде булай йырлай:

Тюлкю.

Вай, мени тегенегим,
Огъар алгъан экмегим,
Экмекге алгъан тавугъум,
Болдунг тазза ювугъум!
Тавукъгъа алгъан къозум,
Къозугъа алгъан къызым,
Ашама геле гъазым!

Чабып барып, дорбаны ала, ону ичиндеги гючюклер бир гъанцыллап, бир
гъаплап йиберелер, Тюлкю бек къоркъуп: «Вай-вай! Мундагъы къыз итлер
болуп къалгъан!» – деп, бир якъгъа таяман деп, ярдан учуп гетгени билине.

Аяв.

Тап ери болду огъар:

Кёп кюлеген бир йылар.
Ач гёзлю, яман юзлю
Тюлкюню яман сёзлю
Ахыры шотай бола –
Онгдай-оьсмей ол кьала,
Кьыз, ана, Кьойчу, буса
Тюзеле, онга-оьсе!
Кьызны уьйге элтелер,
Шатлыкьда той этелер,
Теп тавушну эшитип,
Мен де бардым етишип!

13-НЧЮ ГЁРЮНЮШ

Имканлыкьлар болса, Аяв айтагьан затланы бирлерин сама гёрсете тур-
са, кьужурлу болажакь. Аяв сагьнаны орталыгьына чыгьып, сёзюн давам
эте.

Ашадым, ичдим – тойдум,
Яман кююмню кьойдум.
Бийидим арыгьынча,
Чарыгьым ярылгьынча.
Ямама шо чарыкьны,
Билесиз йип тарыкьны.
Мен таякьны ерледим,
Тувра кёкге оьрлендим,
Алтын гюн шавлалардан,
Йирип, йиплер алдым,
Юлдуздан ямав салдым...
Мен айтагьан затлар – тюз!
Инанмай бусагьыз сиз,
Гелип, магьа сорагьыз!
Ялгьанмы экен – кьарагьыз!
Гелсегиз, алдын болгьан,
Тюз тюгюл ери ялгьан
Янгы ёммакь айтарман,
Гьалиге буса, таман.
Ёммакьны гёрген яшлар –
Инишлар ва кьызашлар –
Оьлген Тюлкю тирилип,
Гелгинче яшасынлар!
Яхшы ишлеге берилип,
Нартлагьа ошасынлар,
Охувгьа кьамалсынлар,
Терен билим алсынлар,
Онгуьп-оьсюп кьалсынлар,
Макюрьчу тюлкюлеге
Алатолпан салсынлар!





Къалсын АКЪГЁЗОВ

КЁП КЮЛЕГЕН БИР ЙЫЛАР

Гъалимни биринчи гёрген адам ону исбайы юзюне, арив гийимине къарап, асил адам болма герек деп ойлашажакъ. Гертилей де, Гъалим орта бойлу, шат юзлю, къара бурма чачлы, исбайы улан. Улан десек де, отуз чагъындагъы, янгы уй болгъан эркек. Ол даим таза гийинип, гъар гюн сакъал юлюп, ийисли сувлар себип, кюю булан юрюй. Галстуксуз чу, гъатта ашама да олтурмай. Гъар гюн башгъасын тагъа десек де, уллу янгылыш болмас. Озокъда, ону иши де шолай болма тийишли иш. Ол – учитель. Гъалимни башгъалардан ону уллу пагъмусу айыра. Ол – мухбир. Нечик мухбир суюсе де болсун, мухбир чи мухбир. Тек столну артында да олтуруп, озю суйген затны язып къоягъан хасияты да чы бар. Болса болсун да, бара-бара янгылышын англар, этмес. Язма янгы башлагъанда о къайсыбызда болмагъан?

Юртагъы халкъ къыйналып гъайван сакълап, бавдан пайдаланагъанны англап, Гъалим арт вакътиде кёп ойлашагъан болгъан. Гъайван сакълама авара гёрсе, бавунда ишлеме эринсе, юртда да яшап халкъдан артда къалмайгъан кюйде нечик яшама герек? Бу соравгъа жавап излей туруп о, авзуна папирос да хабып, арт вакътиде даим ойлу бола. Мухбир касбуну гъакъында тюрлю-тюрлю ойлар башында ойнама башлай. Гъалимни арт вакътиде ойлу гёреген ёлдашлары не гереклер этсе де ону не къыйнайгъанын билип болмадылар. Гъалим буса озюне рагъатлыкъ бермейген ойланы бир бойгъа тизе, бирлерин айырып ала, бирлерин дагъы да къоша. Гъасили, ону башында не болуп турагъанны биз гъали де билмейбиз.

Ойларын яшавда къоллап къарама Гъалим башлап озю ишлейген школада башлады. Гъалимни бары-ёгъу йигирма сагъаты бар. Озокъда, бу айтардай кёп тюгюл. Отуз сагъат юртегенлер де бар чы. Ишлеген сонг, бажарыла туруп, артыкъ сагъатлардан ким къача? Тек оланы нечик аларсан, не этип ярарсан?

Директорну хасиятын яхшы билеген Гъалим, бир гюн ону кабинетине де гирип, ол этген терс ишлени бир-экисин эсгерип:

– Гъукуматны талама биревге де ихтияр берилмеген. Мен шу затланы гъакъында газетге язмасам болмай. О мени мухбир борчум, – деп гетме суюсе де, директорну йымышакъ:

– Гьалим, алгъасама, – деген сёзлери токътама борчлу этди. Ол мухбирге ювукъ гелип:

– Гьалим, дарслардан сонг мени яныма гелсене, айтагъаным бар, – деп ону инбашына къолун салды.

«Арты не болур экен?» деген ой булан талаша туруп Гьалим къалгъан дарсларын нечик этген буса да билмей. Ону башында «бажарылармы, бажарылмасмы?» деген соравлар токътавсуз эрише. Дарслардан сонг директорну кабинетинде булай лакъыр болду.

– Гьалим, – деп башлады директор, – биз бир-бирибизни англамай турабыз бугъай.

Ону кюлемсирейген гёзлерине тикленген Гьалим:

– Мен гьар заманда да, ким булан да къыйышгъанман, – деди.

– Нечакъы да яхшы, Гьалим. Гьалиги заманда халкъ булан къыйышмаса, бажарылмай. Биз де къыйышма герекбиз. Олтур гьали... – деп янаша олтурдулар.

Гьасили, бир ярым сагъатдан Гьалим кабинетден кепленип чыкъды. Бир жумадан буса огъар беш сагъат дарс къошулду ва алапасы шайлы артды. Бу уьстюнлюкден сонг ол: «Яшавну кююн гьали таба тураман. Биринчи сынавум яхшы пайда берди. Мен мухбир негъакъ болмагъанман. Директорну мухбир булан сёйлейген кююн гёрдюнг чю, Гьалим. Язып болмакъ – пагъму, бажарса – пайдалы пагъму! Гючюмню башгъа тармакъларда да къоллама къарасам не болур экен?» – деген ойлар булан, артдагъы соравгъа жавап излей туруп, оюнда тюрлю-тюрлю сынавлар къура башлады.

...Юртдагъы яслини заведующийи Майминат яшлагъа береген ашдан, этден, сютден оьзю де пайдалана деп эшитип, Гьалим янгы блокнотун ва чабакъ суратлы янгы ручкасын да алып, яслиге онгарылды. Исбайы юзлю, ала галстуклу, уллу къызгъылт гёзелдириклер такъгъан, кюлтюс костюмлу жагъил уланны гёргенде Майминат башлап адады. Тек гелген ким экенни билгенде тез эсин жыйып:

– Гъуя, Гьалим, сенмисен? Гел, гел, хошгелдинг, – деп шат иржайды, семиз къаркъарасын ойната туруп огъар къолун узатды. Гьалим муну булан сувукъ сорашды ва оьктем кюйде:

– Сизин ишде кемчиликлер бар деп тергеме ва газетге язма гелгенмен, – деп кабинетден гёзлерин айландырды, йымьшакъ шанжалда, бут уьстюне бут да салып, олтурду. Къаркъарасын къоркъув къуршагъан Майминат, узун кирпиклерин чалт ойната туруп:

– Гьалим, сен масхара этемисен? Бизин не кемчилигибиз болсун? Юрю, сюйсенг иш булан таныш этейим, – деп къуймур гёзлерин мухбирге гёттерди.

– Тарыкъ тюгюл. Ишде не гьал барны мен уже билемен. Сен магъа, муна шу соравгъа жавап бер, – деп къолтукъ кисесинден блокнотун ва ручкасын чыгъарды да, – яшлагъа береген этни, сютню нечик пайлайсыз? Мен шону тергеме гелгенмен, – деди.

Майминат бирден-бир бузулду, къоркъгъан бетин яшырма сююп, мухбирге хырын берип олтурду. Къоркъгъаны негъакъ тюгюл. Биринчилей, район газетде Гьалимни макъалаларын аз охумагъан, экинчилей де буса, ол Майминат лап да къоркъагъан соравдан башлады. Утдуруп уьйренмеген Майминат ишни бар кююн яшырып, къоркъмай жавап берме токъташды.

– Пожалуйста, тергегиз, – деди о. – Гёрсетген продукталаны грамын сама да зая этмей яшлагъа беребиз. Шо саялы да, сиз эс этме де ярайсыз, яшларыбыз бары да бир йимик санлы яшлар. Яслиде ишлейген къатынлагъа тюшде мунда ашама ихтияр бергенге гёре олар тюшде мунда ашайлар. Дагъы гъеч бир зат бир ерге гетмей, – деп, оъзю берген жавапны тюз гёрюп, шанжалда онгайлы олтурду.

– Мен сизге бирдагъы керен сорайман. Только тюзюн айтыгъыз. Магъа бар зат ачыкъ. Яшлагъа гёрсетилген ашны барын да беремисиз, яда эки янгъа да гетеми? – деп блокнотгъа уъч керен чабакъ суратлы ручкасын урду.

– Мен сизге айтдым чы, суйсегиз яшлагъа сорагъыз.

«Да... мен ойлайгъан кюйде тынч иш болмагъан. Гъали не этейим? Балики, бу тюз айтадыр? Айтмай буса да ону нечик билейим? Халкъ не де сёйлей бугъай да? Так, так... Нечик этме герек?.. – деп ойгъа батды.

Мухбирни тамаша турушун эс этген Майминат дагъы да:

– Инанмай бусагъыз тергегиз, – деди.

Гъалим ойлаша туруп терлеген бурнуна гёзелдириклерин къондурду.

– Къайда, складны гёрсетигиз, – деп бирден гётерилди.

– Пожалуйста, – деп, ону алдына да тюшюп Майминат тувра складгъа онгарылды. Беш минутну ичинде мухбирге бар затны гёрсетип:

– Гёресиз, бар зат оъзюню еринде, – деп эркин белине билеклерин де чатап, иржайып токътады.

«Гъали чи шу мени мысгъыллай бугъай» деп ойлады Гъалим. Оъзю оъзюнден уялып терлеген Гъалим, складдан чыкъгъандокъ янашада ерлешген уйню эшигинде краска булан онгсуз язылгъан «Кладовая» деген сёзню охуду. «Этгенмен эдепсизлик, этген, болгъаны болур» деген ой булан ол тувра шо эшикни алдына барып токътады. Ариде адап токътагъан Майминатгъа бурулуп: – Ачыгъыз! – деп башы булан эшикни гёрсетип, бир уллу гъакимни уъстюне гиреген адамдай, эки де къолу булан ала генг галстугун онгарды. Бузулуп токътагъан Майминат: «Тез болугъуз!» деген буйрукъдан сонг гючсюз бармакълары булан кисесин хотгъап:

– Ачгъычлар менде тюгюл, складчикде. Онда бир зат да ёкъ, – деп къутулма суюдю. Бу мюгълетде, ачувгъа йимик, сызгъыра туруп абзаргъа гирип гелеген токъ сыпатлы, ез мыйыкълы складчик Гъажи гёрюнюп къалды. Майминат пашман тавуш булан:

– Гъажи, кладовойну ачгъычларын бер чи. Оъзюнг буса кабинетге барып тур, – деп огъар къолун узатды. Гъажи болуп турагъан ишни англамай:

– Майминат, сенде ачгъычлар бар чы, – десе де, гёзлери Майминатны ачувлу гёзлерине раслашгъанда, ачгъычланы узатып, оъзю ёкъ болуп къалды. Майминатны къартыллайгъан бармакълары ачгъычны эшикге гъаран гийирген сонг, мухбир де эшикни ачма кёмек этди. Гъалим бу гиччи салкъын уйню бир мююшонде залим къара сумка, газетлеге чырмалгъан бир затлар, башына къапгъачлар ябылгъан эки сырлы челек эс этип:

– Булар не затлардыр? Къайда, бар затны гёрсет чи, – деп полгъа тикленип токътагъан Майминатгъа къарады. Еринден тербенмей токътагъан тиштайпагъа языгъы чыгып болма ярай бираздан:

– Яхшы, гёрсетме болмай бусанг, айт, онда не бар ва къайда онгарылгъан? Только тюзюн айт, мен тергеме боламан, – деп олагъа багып юрюгенде Майминат аста тавуш булан:

– Гьалим, гечип кьой. Анабыз авруйгъаны бир жума да бола. Шогъар ашгъа бираз эт, ону-муну алгъан эдим. Дагъы алмасман, дагъы болмас. Аллагъисен язма. Буссагъат элтип ерине саларман, – деп алгъа тербенгенде, Гьалим ону токътатып:

– Майминат, мен сагъа алма деп айтмайман, суюсенг ал. Шу ишни нечик басылтма герекни ойлашма сагъа уьч гюн беремен. Бажарсанг – къутуласан, бажармасанг – газетни биринчи бетинде болажакъсан. Ойлаш, – деп уьйден чыкъды.

Майминат гече де, гюн де, иште ва уьйде ойлаша туруп Гьалим айтгъан сёзлени англамай тура. О сёзлер къайтып-къайтып къулагъына чалына. Не этсе де бир зат да англамай. Башы тазза манг болуп тура. Шулайлыкъда эки гюн гете. Бир гюн къалгъан, бир гюн! Не этме герек, не этме? Районгъа шарайып болма кюй ёкъ чу! Ахырда ол Гьалимни ёлдашларын хабарлатып, ону хасиятларын билме токъташды. Оланы бириси кюлемсирей туруп:

– Гьалимни айтамысан? О бек яхшы! Ону кьой сен, ону. О – мухбир! Огъ бир мухбир да, бир мухбир! Алгъанынгны яртысын берсенг, даим макъталып туражакъсан. Сен кюлеме, дюр, дюр, шолай, – деп тогъушду.

Майминат бар затны анлады ва ахшам гъаран гётерип эт, картоп, май ва дагъы да тюрлю-тюрлю ашамлыкълар да алып, Гьалимлеге онгарылды. Бир он беш гюнлерден буса газетде Майминатны ишин макътайгъан макъаланы тюрбюнде «мухбир Гьалим Гьиллабаев» деп язылгъан эди.

Гьалимни бу ойлары да, къыйналып чыкъса да, яшавгъа чыкъды. Тынч не бар? Лапдасы – гелим геле, гелим! Адамгъа яшавда абур къазанма къыйын буса да, абурдан тюшме чи нече де тынч. Гьалим намусун тас этсе де: «Яшавну кююн таба тураман бугъай» деп кеплене. Ол хыялларын яшавгъа нечик чалт чыгъара буса, онча да чалт халкъны гёзюнден де тюше бара. Тек ону халкъда гъайы ёкъ.

«Дагъы да чыкъды Гьалим, баягъы яртысы ялгъан болажакъ. Ону чу охумас эдик, о саялы къалгъанлагъа инанма гъалыбыз да къалмагъан» деген хабарлар бугъар етишсе де: «Олар чы сёйлей эди. Гюллеп айталар. Пагъму кимге де берилеген зат тюгюл. Башгъалар язып болмайгъангъа мени де гюнагъым бар?» дей бола.

Гьасили, аз заманны ичинде Гьалим юртну «аллагъы» болуп токътай. Киногъа чыкъса, механик иржайып ону тегин гийире. Тюкенге арив мал гелсе, бу Гьалимге деп тюпге салына, къачан гирсе де, юрт столовойда тегин ашай. Къайсын-бирин айтайыкъ! Гьатдан озуп, оьзюне иржайгъанланы макътап, къашын тюргенлени сёгюп язагъан болгъан. Газет де тура чыгъарып. Газетге гелеген бары да макъалаланы тюзюн, тюгюлюн тергеп турма бажарылмай чы? Тек бу тюзсюзлюкню къачан буса да ахыры болма да герек чи?!

Гьалимни бу хасиятын билеген ва халкъны сёйлейгенине гёре юрт советни председатели Гьасан ону чакъырып:

– Иним Гьалим, сени мухбир атынгны биз бек гьюрметлейбиз. Тек сен арт вакътиде оьзюнг суюгенни макътап, суймегенни сёгюп язагъан болгъансан. Биревню гъакъындан язагъанда сама да, ону башлапгъы ёлбашчысыны пикрусун, дагъы болмагъанда, юртну гъакимлери булан сёйлеме ярамаймы? Мен англайгъан кюйде сиз ёлбашчылар булан байлавлу болма герексиз, шо заманда макъала белгили тюз болур. Бизин гьукумат, иним, – деп, ол давда сакъатлангъан сол кьолуну ишлемейген назик бармакълары булан алдындагъы бир кагъызны ари теберди, – совет адамлагъа кёп уллу ихтиярлар берген», – деди. «Оланы бириси – суюген адам печатда ортакъчылыкъ этив.

Шо ихтиярланы берегенде гьукумат совет адамны намусуна таянган. Демек, иним, язаганда тюз ва тарыкь затны язма тюше. Сен буса олай этмейсен, шолай яраймы да? Этме, иним, дагьыгьа сама да сакь бол. Арив иш тюгюл, этме, – деп сабур тавуш булан атасы уланына насигьат берегендей арив сёйледиди. Эришивлерде утуп ва блокнот булан кьоркьутуп уйренген Гьалим гьали де бу сёзлени ушатмай, октем кюйде:

– Сиз магьа дарс охуймусуз? Не язма ва нечик язма гережни мен яхшы билемен. Мени мухбир ишим булан юртсоветни не кьуллугьу бар? Огьар багьа редакция берсин. Мен буса, багьышлагьыз, сиз уйретеген ерден оьтгенмен, мени оьр билимим бар! – деп гетме урунганда Гьасанны йымышакь:

– Алгьасама, иним, олтур ва кьайда чакьырылгьанынгны бил, – деген тавушу ону токьтама борчлу этди. – Бу сагьа сен суйгенде гиреген ва суйгенде чыгьаган школаны директоруну кабинетни тюгюл. Биз сагьа совет печатдан таба совет халкьгьа ялган яйма кьоймасбыз. Гьали буса бар, – деп, хатири кьалган адамдай аста сёйледиди. Гьалим бираз тартынгьандай болса да, гёзелдириклерин кьолуна да алып:

– Сиз мени кьоркьутма кьараймысыз? Кьарайыкь, артда да ким гьёкюнёр экен? – деп октем юрюшу булан кабинетден чыкьды. Ачувлангьанлыгьындан ёлукьганлагьа салам да бермей, ол алгьасап уьюне гирди. Кьолуна ручка да, кагьыз да алып, ойгьа батды. Кагьызны башына гиччи гьарплар булан: «Юртсовет неге кьарамай?» – деп де язып, ари тайды. Гиччи гьарплагьа юреги тынмай, оьрдеги соравну уллу гьарплар булан язды да, сонг пурхагьагьа тикленип кьалды. Гечеси гюню булан дегенлей ишлеп, уьч гюнден кёп уллу макьала язды да, район газетни редакторуну уьстюне гирди. Гьалим не этме гелгенни англагьанда редактор огьар бир кагьыз узатып: «Оху», – деди.

Гьалим октем гёзлери булан:

– Мавлет Аскерханович! Сизин газетни мухбири Гьалим Гьиллабаев ялган макьалалар яза. Тергевсоюз бир макьаласын да кьабул этмегиз.

Юртсоветни председатели Гьажиев. Колхозну парткомуну секретары Гьюсенов, – деп оху да уллу дёгерек печатны гёрюп гёзлери кьамашды. Гьажиевни арив кьол салгьанына яхшы тикленген сонг, эринлерин гьаран тербете туруп кьоркьган гёзлерин кагьыздан бирдагьы юрютдю. Гьалимни сыпаты агьарды, октем тураган инбашлары бошады, генг мангалайын бюртюк-бюртюк тер басып, рагьат ишлейген юрегин бир зат чюмлегендей чанчып-чанчып йиберди. Редактор ону бетине кьараган буса, танымай кьалма да бола эди. Алдагьы октемлик, исбайылыкь кьайда гетди? Мухбир авур башын редакторгьа гётерди.

– Ёлдаш Гьиллабаев, мен телефон сёйлеген эдим. Юртну ёлбашчылары жыйын этмекни тилейлер. Багьышла.., – деп зарыллайган телефонгьа узатылды.

Муна шондан сонг мухбир Гьиллабаевны макьалалары дагьы гёрюнмей. Ол мухбир гьисапда кьолуна ручка да алмаган, алма гьалы да кьалдымы да? Ону таныйганлар:

– Гьейлер, Гьалимни макьалалары ёкь болуп кьалды, авруп сама да кьалмаганмы экен? – дей болалар.

Тек Гьалимни иши нечик битгенни билеген юртлулары чы, очарларда айтып, кюлей болалар. Мухбир формасын гийсе адамлар ариден де таный деп, ол гийимин бютюнлей алышдырган.

«Кёп кюлеген бир йылар» деп шулай затгьа сама да айтмаганмы экен?



Али АСКЕРОВ



НАСИГЪАТЛАР

Шу мени, менден сонгулар учун суйсе насигъат, суйсе васият гьисапда оьзюмню гючюм-кьуватым етишеген ва гьатта гьакъ юрегимде бар чакъы кьаламымны язмагъа Аллагъ сенден кѳмек! Ла гьавлавала кьувват!

Мени тѳбенде айтма-язма сюеген насигъатларыма ошашлы ва ондан нечакъы да кѳп яхшы этип язгъанлар ѳкъ тьогюл, болса да, мен олагъа да, мен оланы язгъанларына да кьанмай, оьзюмю эшитгенлеримден, айрокъда, оьмюрюмде оьзюм сынагъанларым да, уьстевюне де оьзюм, мени гьакъыма гѳре, бек тийишлилерин язма, насигъат-васият этме сюемен.

Бу мени насигъат калимамны баш аты – КЪЫЛЫКЪ-ЭДЕП-ЯГЪ-НАМУС. Озокъда, булар бары да бир ананы авлетлери, неге тьогюл де, бир адамда бары да болма герек, бириси болмай кьалса, кьалгъанларыны иренки бузула, тьосю де алышына, маънасы да тас бола.

Гьар зат, адатлы гьалда, гиччиден уллугъа, аздан кѳпге, тынчдан кьыйынгъа ва шолай башгъалары башлана. Шону йимик, мен де лап алдан – уьягълюден башлап, сонг арилеге чькьма сюемен.

КЪОНАКЪ

Бизде, бусурманларда, уьйге гирегенде, эшикни кьакъмакъ ѳкъ, кьабул этилмеген, кьолланмагъан. Гьали биз, культурагъа гьисап этип, кьагъып да йиберебиз. Шолай этмесе де, уьйге гирегенде, эшикни бирден ачып, парт деп гирмей, аста ачып: “Яраймы?” – деп айтса яхшы. Амалгъа гелген чакъы сен гьарведе чечинип гиргенсендир, сагъа ер бергенче, уьйде эретуруп турсанг яхшы.

Уьйдегилер буса, уьйге адам гирген сонг, алда янтайып тура болгъан буса, гелген ким экенине де кьарамайлы, суйсе гиччи яда уллу болсун – олтурма гереклер. Тиштайпа, эргиши – башгъа тьогюл. Эгер гелген адам тьопдегинден уллу буса, гьатта эретурмагъа герек.

Уьягьюлер бары да бирден кьол алмай, хор булан сорамай, гезик булан, уллуланы кьол алып, сорашып битме кьююп, сонг гезик булан саламлашма ва сорашма яхшы.

Гелген адам уйдегилени чери буса, яшлар таша тартып токьтама, гьатта уйден чыгып, оланы эркин лакьыр этме кьойса яхшы. Эгер гелген адам сени черинг буса, сен ону алып кьыргьа чыкьсанг яхшы.

Озокьда, бу гьал кьюйге гьере бола. Шолай, уйге ят адам гелгенде, уйдеги оьрюм яшлар кьеп ари гетмесе яхшы, ким биле, оланы сизге кьулулугьу болур. Эгер уйде кьалсагьыз да, уйде шыбыр-гьюбюр этип, кьюкьюлю затланы айтып турма ярамас.

Эгер кьыш, хав заман буса, уйде оьрюм етишген кьызыяш яда яш тиштайпа бар буса, кьонакь да бираз турар йимик гььроне буса, ону аякь гийимин тазаласа яхшы.

Гелген адамны, эпге гелеген кьюйде, не берип де кьонакь этме яхшы. Гетегенде ону оьзюню черине гьере оздурар. Уйде, орун салып ятагьан аврув яда кепсиз адам болмагьанлары нечик де ятып турма арив тьююл. Уйде уллу адам буса чы яш адамлагьа ятып турмакь, уьстевьоне де, нечик де ташланып ятмакь чы гери урула.

Атасы-анасы бар уйде, эгер тарыкьлы тьююл буса, яшлар турмаса яхшы. Турса да, оланы сьйлевьоне кьысдырылып, гьатта олардан кьеп билеген болуп, эришип турма ярамай. Уллулар булан сьйлейгенде оланы тавушундан тавушунгу аста этип сьйле. Шо заманда ону тувра гььзюне тикленип сьйлеме. Оьзюнгьюкин герти этме кьарап эришме, гьатта сен айтагьан герти буса да, ону бек сабурлукьда англатма кьаст эт. Демек, оьзюнгью бьютюн оьмьорьонгьде гишини хатирин кьалдырма кьарама. Оьмьорьонгьню ата-анангьа, оьзюнгьден уллу адамгьа абур этмеге багьышла.

ТЕПСИДЕ

Ашагьанча алда гьаман да кьолларынгьны, тарыкь буса бетингьни де жув. Тепсиге олтурагьанда не ерде де тьююл, оьзюнгью ерингьни табып олтур: оьзюнгьден уллулар олтуруп битгенче олтурма, оьзюнгьден уллу гишини оьроне чыкьма. Тепсидеги уллу адамдан алда ашама урунма ва шондан алда ашап битме кьаст эт, чалт ашап тьююл, бары да халкь битгенде, айрокьда уллулар битгенде, ашама кьыйышмай. Ашайгьанда хабарны, кьюкьюню, оюнну кьойса яхшы. “Ашайгьанда тилсиз де, сокьур да бол,” – деп негьакь айтмагьан. Ашап турагьанда хапарсыз шьюшгьорме яда ётгьорме тьюше, авузуна кьолун салма яхшы. Ашайгьанда кьеп шапыр-шупур этмей, чайны тавуш этип ичмей, кьылыкьлы кьюйде ашама яхшы. Ашны кьеп уллудан тыкьма арив тьююл, амал болгьанча ашны тепсиге тьекмей ашама кьаст этсе яхшы. Ашайгьанда арт-артындан бурнун тартып ашама арив тьююл, бир де болмаса, кьыргьа чыгып, сибире тур ва кьолунгда кьольявлукь сакьла.

Бары да халкь ашайгьан ерде, тепсиде башынгьны хашыма, тарама. Айрокьда аш этеген жура адамлар учун, баш тарама ярамай (ашны-кьазанны, хамурны ва ш. б. ювугьунда), гьатта хашынма да ошамай.

Савутну тьюбьонде аш ва ашны гесегин кьалдырмасны кьастын эт.

Ашайгъанда билеклерингни-тирсегингни столну уьстюне салмасанг яхшы. Ашайгъанда кеп чайкыала-кыйзала турма. Тепсиде ят адам бар буса, уьйню еси адам кьонакдан алда ашап токьтама ярамай, гьатта тюртюнюп де, шо ашап битгенче сабур этме герек. Уьйню еси кьатын ашайгъанлагъа: “Дагъы да тегейими?” – деп турса яхшы. Амал буса, уллу хума булан ашны, кьырыьинда чомуч да булан, столгъа салып кьойса яхшы. Столда салфеткалар болса яхшы, туз, тузлукъ сакъланса яхшы.

Ашап битгенде, башгъаланы сабурсузландыра бусанг, олтуруп тур. Дуа этилер йимик ерде, дуа этилип битгенче тепсиден тайма. Тепсиге, не вакъти буса да, енгил олтурма яхшы. Ашап турагъанда, эшитдирип кекирмесе яхшы. Ашдан тургъанда кьолларын ва авузун чайса яхшы. Ашны башлап яшлагъа ашатма герек. Оланы тепсиси де айры яхшы.

* * *

Эснейгенде авузунгну кьолунгну аясы булан яп. Салам берегенде ва алагъанда кисенгден кьолларынгы чыгъар. Тазиятгъа, кьабурлагъа барагъанда, таза опуракъ гий ва намаз жувунуп бар. Кьыргъа чыгъагъанда, юртдан юртгъа барагъанда бек тазалыкьны сакъла. Даим тазалыкъ эт. Арадан кеп заман йибермей, сапун булан чы нечик де жувуп, гьатта авзунгну да жува тур.

* * *

Уьйде гиши барда, гьар вакътисинде де яшланы кеп токъалай, йылата турма ярамай. Уьйде башгъа адам барда эр-кьатын, нечакъы кьыйын буса да, бири-бири булан жанавруш этме, урушма гелишмей. Гьатта алда олар кьавгъалы, хатиржан болган буса да, шо аралыкьны гелген адам билмеге, шек болмагъа да айып зат. Уьстюне гелген кьонак булан, арада ички болуп олтурулса, уьйню есине эсирмеге тьобю кьарадан ярамас!

Гече юхлайгъанда эргишилер булан кьатынгишилени ерлери шайлы айры буса яхшы. Уьстюнден адам оьтмейген кюйде эртен кьатынгишилер эргишилерден алда турма яхшы.

Гелген кьонакгъа:

- а) уьч гюнден алдын не кьуллукъгъа чыкьгъанын сорама арив тьююл;
- б) кьачан гетесен деп чи бир де сорама яхшы тьююл.

Кьысгъача айтгъанда, агьлюню ичинде бир заманда да кьыр-мыр, увакь сёз, ари чыгъып да гетер йимик кьавгъалар-жанавуртувлар бир де болмаса яхшы. Болмаса болмай буса да, яшлар сама да эшитмейген кюй яхшы, гьатта яшлар уллуланы арасындагъы оьпкелевлени де билмесе яхшы. Шолай аралыкъ яшланы арасында да бек яхшы.

Шолай татывлу ожакъдан берекет де кьачмас, таймай малайиклер де, оьлгенлени жанлары да болур. Шо саялы шолай ожакъны Аллагъ балагълардан да сакълар. Аллагъума амин!

* * *

Орамда да ва гьар ерде де башгъа тьююл оьзюнден уллу адамны, уллу гишини алдын кьыркып чыкьма арив тьююл, шо оьтгенче токьтама чы нечик де герек, гьатта ювукъ гелгенде, о тамаза булан сорашма да яхшы.

Тиштайпалар, айрокъда яш гишилер, бираз оъзю ва бетин бургъанда йимик (эдеп) этип токътаса яхшы. Шолай вакътиде, айрокъда яш гишини (гелин гишини) къучагъында яшы буса, ону къырыйындагъы къатынлагъа бермеклик эдепли гысап этиле.

Не ерде буса да, ювугъунда оъзюнден уллу адам бар буса, олтуруп турмакъ – къылыкъсызлыкъ. Ол адам тилегенче къарамай, атылып туруп: “Олтуругъуз”, – деп айтмагъа яхшы. Не ерде де: машинге минеген ерде, канзилерде, къайда буса да уллу адамланы, сакъат-аврувлу, чархы авур къатынгишиленни алдын къыркъма чы нечик де ярамас, гъатта олагъа, къолундан да тутуп, кѐмек этип олтуртмагъа герек. Шо жура адамланы, айрокъда, очирлерде алдын йиберме герек.

Хатабалагъгъа тарыгъан ким буса да, шону къоюп, уъстюнден оътмеге, ону бары да аварасын битдирмей туруп, гетме ярамас.

Орамда юрюйгенде оъзюнгден уллу адамны сол ягъындан юрю, олар эки-уъч буса, айрокъда гиччиси, бираз артгъа тартылып юрюр.

Къайда къаршы буса да, къаршы адам булан саламлашма герек. Саламны: Ассаламу алейкум, – деп бермеге ва Ва алейкум ассалам, – деп алмагъа герек. Сен олтуруп турагъанда, сагъа салам берсе, сен саламны ала туруп, бираз хозгъалмагъа герексен (ол Аллагъны саламы). Саламны юрюшню арасында берме тюше буса, яш адамлар уллу адамлагъа алда саламлашса яхшы. Къаршы гелгенлер: тѐбенден гелегенлер оърден гелегенлеге алда салам берир. Саламны берегенде де, алагъанда да енгил икрам этсе яхшы. Сиз орамда, я бир ерде токътап тура бусагъыз, оътюп барагъан адамны сизге салам берме толу имканлыгъын болдуругъуз, демек, шогъар багъып бакъгъан йимик болугъуз, огъар артыгъызны берип, хапар этмей, хабарлап турмагъыз. Саламлашып, адам булан къол алышып, сорашма герек. Тек бир таныш адам булан гюнде бир керен къол алышып къойсанг таман, демек, ол нече керен де къаршы бола деп, алышып турмаса да ярай.

Салам берегенде де, алагъанда да авзунда папиросу яда чайнайгъан ашы болмас. Шолай салам алагъанда да, берегенде де, сени башынгда бѐркюнг (баш гийиминг) болма герек, ъкъ болуп къаршы бусанг, тѐбенге къолунгу салып, ябып сама да амал эт. Озокъда, бусурманларда яланбаш юрюмек айып гысап этилип чи гелген.

Салам бергенде, авлакъда, онда-мунда янтайып турагъанлар олтурма герек. Тарыкълы буса, эре де турма герек. Сен береген саламынг эшитилмес йимик мезгилде, олар гыс этер йимик икрам этме сама да герек.

ТАЗИЯТДА

Тазиятда, дуа этме баргъанда, салам да берип, къолларынгны яйып токътама герексен. Эгер сен дуа этип болмай бусанг, дуа этигиз дагъы деп тилеме герексен. Амма сен оъзюнг дуа этме суйсенг, оъзюнг дуа этежегингни билдирип токътама герексен. Ону нечик билдире:

“Ассаламу алейкум ва рагъматуллагъи таала, Аллагъума амин!” – деп айтма герексен. Тюнде уллу адам бар буса, огъар дуа этме къойма ярай. Амма бары да халкъ дуа этме де уыйренсе, оъзлер дуа да этсе яхшы болур эди.

Дуагъа яланбаш барма ярамас! Дуа этип битген сонг, тувра сен озьоне къайгырышма баргъан адамны ва шону къырындагъы бир-эки уллу адамланы кълун алып, къайгырышып битип, ягда токътама ярай. Демек, тазиятда бар чакъы бары да халкъны кълун алмагъа борч тюгюл.

Тюпде сени булан къл алышма-сорашма сюегенлер болса, сен ягдагъа тайышгъанда, олар озлер гелип, сени кълунгнун да алып, сорашма да сорашарлар. Гетегенде де шо сен озю учун баргъан адамынг булан савболлашып (къл алышып) “Арты хайыр болсун!” – деп гетме ярай.

Тюпдеги (тазиятдагъы) адамлар, къайгырышма гелген адам озлерден уллу адам буса, барысы да эретурар. Амма олюню есси буса, ким экенине де къарамай, гъар къайгырышма гелген адамны эретуруп кършылар. Тазият тийишли адамлар бары да бир урувда, гелеген адам оланы гъазир гереген ерде, уллу адамлагъа да ювукъ тартып токътар.

Дуа этме башлап гелеген адам гелгенде, озю алгъам тийишли адам, дуа этегенде кълларын яймас, патийгъа этегенде, бары да халкъ булан тенг кълларын яар. Муну себеби де, дуа этме гелген гиши кълларын яймагъан адам олюню еси, ювукъ адам, къайгырышып тийишли гиши деп таныма болур.

Дуа этме гелген адам болмай, тазият арада дуа этилгенде буса, тазият еси халкъ булан тенг кълларын гъаман да яар.

Тазиятда олтурагъанда да гъар ким озюню ерин, озюне тийишли ерин табып олтурса яхшы. Тазиятда олтурагъанда бутуну устюне бутун салып олтурма ярамас, аякъларын алгъа узатып, герилеп-созулуп олтурма ярамас! Кълларын-бармакъларын шаркъыллатып турмас.

Олю есилери башындагъы затын бираз басып гийсе яхшы, озюне къайгырышагъанда алдына къарап, мунглу турма тийишли.

Тазиятдан гетеген адам да “сав болугъуз” демес, гетегенге “яхшы ёлгъа бар” деп де айтмас. Тазият еси, айрокъда, ят адамлар бар заманда, олтуруп турмакъ эрши.

Яс бар уйню-эшикни ювугъунда табундагъы эки-уьч, болмаса, бир сама да яш адам эретуруп турма яхшы. Ол яс берип гелегенлени де кършылай, ягъа гелеген къатынлар да адашмасын учун кёмек эте.

Тазиятда дюньяны гъакъындан, кеп ариге чыгып хабар этмесе, кычырып сёйлемесе яхшы. Гъеч хабар эте буса, шо олюню есини гёнгю алынагъан, шону юрегине сабурлукъ болагъан затланы айта турса яхшы. Барындан да яхшысы: уллу адамлар, молла ваъза эте турса, кълганлар да шогъар тынглап турса яхшы.

Олюню алып баргъанда, къабурларда тийишсиз лакъырны этмесе яхшы. Нечакъы бола бусанг, бош заманны арыгъанча кългъув охувгъа бер, дагъы озюнг билеген дуаланы олю ва олюлер учун багъышла. Бир зат да айтып болмай бусанг да, сени чи онда гёмюлген олюлеринг бар, сен де чи тангала-бирисигюн гелип онда гёмюлежексен, шунда гелгенде сама да бираз юрек-ягъ сыныв этип, Аллагъдан озюнг билеген, сюеген тилеклени тилеп, чакъсыз ва нечик де бизден айырылып гетген шу олюлеге болагъан языкъсынывларынгны гъакъында ойлашсанг яманмы? Сёз булан айтгъанда, къабурларда сёйлемесе, къадилер, имамлар охуйгъангъа тынглап, юрегине муслиман иман да гелтирип, саламат турмакъдан яхшы зат ёкъ. Олай чы

гъаман да яхшы буса да, озьонг къабурлагъа баражагъынгни билгенде сама да шолай этме тюше.

Амал буса, къабурланы ичине намазсыз гирме яхшы тюгюл. Амма ички ичип чи бирдокъда ярамас. Аз амал этип болагъан адам оьлюню алып барагъан сынажаны гетерип, болмаса, адамланы арасында юрюп де барма яхшы. Оьлюню гемегенде чи аз-кѣп, гъатта бир кюрек ташлап бола бусанг да, топуракъ ташлавгъа къошулма яхшы.

Къабурланы дазусуну ичинде папирос тартма, ярав этме ва ш. б. ярамай. Амалгъа геле буса, къабурланы ичинде, оьлюлени уьстуне баргъанда, къабурну уьстюн таптап юрюме ярамас.

Оьлюню тазияты, аслу гьалда (демек, кѣп арилерден башлап) бир жума деп гьисап юрюлген, озокъда жума ахшамгъа 4-5 гюн болуп бола буса, 4-5 гюн къулгъувгъа юрюсе таманлыкъ этер, къаршы гелеген хамисгюнден (жума ахшамдан) оьтмей жумасын битдирме ярар. Шо заман къулгъувгъа юрюгенлеге де, моллагъа да савбол этип, сакъал къоюп тургъан къайры адамлагъа да савбол этилер.

Къулгъув башланып къаршы бусанг, битгенче токъта, сонг салам бер, дуа эт. Оьлюню атасы, агъасы, иниси, айрокъда ювукъ адамы оьзюне къайгъырышма адамлар гелип битгенче, ону гъар-ким оьзю яхшы биле, сакъал къоймаса онгайлы болмай. Сакъал – воллагъ, шу адамны ювукъ оьлюсю болгъан деген белги бола. Озокъда, сакъалын юлюсе, къайгъысы битди деген чи тюгюл, болса да, шо кюйде болуп да чы къала. 52-си битгенче турса, тамам бола. Шо мезгиллерде къатын- гишилени ясы да болма бола. Тек къатынгишилени кир-къара гийивю дагъы да кѣп заман давам этиле. Озокъда ондан оьлю учун онча зат ѳкъ буса да, талчыгъы алашаланмагъан йимик бола. Мунда чинк де герекли зат – сакъал къойгъан бусанг, кир гийген бусанг – шону ахырына ерли дурус юрют! Ону къайдасын бузма!

Биревлер 40-ын, сонг 52-син этелер. Биревлер экисин де бирче эте. Мени гъакъылыма да гѳре, мен оьмюрюмде де гѳргеним 40-ын оьзюню заманында, 52-син оьзюню вакътисинде этсе тийишли гѳремен.

Йылын да йылы битеген гюнде этсе яхшы. Алда яда артда этмек о йыл тюгюл, оьзюнг сюйгенни этеген боласан. Къабурлагъа, межитлеге, пакъырлагъа, амалсызлагъа этилеген кѳмеклени, сагъланы, секетлени ва шолай башгъа садагъланы гъакъ юрекден ва чалт-чалт эте турса яхшы.

* * *

Сен де бары да халкъны суй, халкъ да сени кѳп суюген адам болма къаст эт! Вѳре, халкъдан айырылма. “Эл булан гѳрген къарагюн де байрам, тойдур” деп гьисап эт. Элден айырылгъан гюн оьзюнгю оьлгенге гьисап эт!

Къылыкъсызлыкъдан къач, намусну, ягъны артындан чап. Яхшылыкъгъа, яманлыкъгъа нечик де къатна, гъатта тарыкълы буса, бел бувуп, эринмей-ялкъмай айлан. Яхшылыкъгъа хата этмесни яны бол, амма оьлюню бир де къутгъарма!

Гишиге болгъан яхшылыкъдан суюн, яманлыкъгъа гъакъ юрекден талчыкъ.

Бир де жанны хатирин къалдырмасны яны бол!

Вёре, не къыйынлыкъгъа тартыла бусанг да, гъатта олюп гете бусанг да, ялгъан айтма!

Уру, зиналыкъ этме, гишини къыйынын ашама, алдатма, терс ёлгъа салма къарама. Гъар не болагъан намартлыкъдан къач. Ачыкъ этип айтмаса да (эдепге къыйышмай), къаркъаранг сагъа тюгюл, сен къаркъаранга гъаман еслик эт. Демек, сенден ихтиярсыз сени къаркъаранг озбашчылыкъ этмесин!

Кёп сёйлеме, кёп тынгла. Кёп къычырып шюшгюрме, кюлеме. Гъар айтагъан сёзюнгни ойлашып айт, гъоп деп ерсиз ерге маънасыз затны айтма.

Тюзюн айтаман деп, не затны да байракъгъа чанчып юрюме. “Кюлеме хоншунга, гелир башынга” деген айтывну унутма. Аллагъ да айтгъан Къуръанда: “Сен бир муъмин гишини бир айыбын яшырсанг, мен сени минг айыбынг яшырарман” деп.

Оъмюрюнде терекни кёп орнат, ерге кёп урлукъ чач ва ону болдурма къаст эт – булар бек пайдалы да, зувап да дюр.

Ашны алдында, ашдан сонг къолларынгны, ятагъанда аякъларынгны жувма унутма. Амма беш вакъти намазны этсенг, тазалыкъ да этесен, муслим (бусурман) адамгъа герекли борчланы бирисинден де кютесен.

Бир заманда да ата-анангны, сени охутгъан муалимлерингни, сени бакъгъан багъымчыны унутма, олагъа гъаман сый-абур эт!

Аллагъдан гелген гъар не ишге де къабул бол, сабурлукъ эт! “Бетерлеринден Аллагъ сен сакълагъын!” - деп тиле. Демек, бир заманда да Аллагъны ишине гъассилик этме!

Терс ёлдан сакълан: уру этме, гишини къыйынын ашама, ялгъан айтма, зина этме, гишини гёзъяшындан бек сакълан, дюньяны завхуна кёп берилип къалма, рагъмусуз-эдепсиз болма, бир заманда да къолунгдан гелеген къуллукъну этмей къойма, садагъа бермеге, амалсызлагъа рагъму этмеге уйрен ва эт!

Амалгъа геле буса, оъмюр боюнда гишиге душманлыкъ этме, озюнге гишини де душман тутма! Гъар не эп табып да арапа гюнлерде хатиржанлыкъны, душманлыкъны гечме къаст эт!

Бусурманлыкъны бары да шартларын этме къаст эт. Дюнья биревге де мюлк болмагъан, къачан буса да бизге ахыр гюн барны да бил, о дюньягъа гетме герекни де унутма. Шо саялы Аллагъны бирлигин де, Пайхаммарны гъакълыгъын да озюнге гъакъ этип, “Аллагъ, сен мени озюнгу ниъматынгдан айырма, шюкюр болсун Магъамматны уъмметинден яратгъанынга. Аллагъ, сен шашдырмагъын, адашдырмагъын” – деп турма герек.

Валгъамдуллагъи раббил аламин!Амин!





Жангиши ХАНГИШИЕВ

Бу йыл кьумукъланы уллу алими, филология илмуланы доктору, профессор Ж.М. Хангишиев тувгъанлы 80 йыл тамамланды. О бизин арабыздан гетгенли, он беш йыл бола.

Жангиши Магъамматович Тёбенкъазанышда муаллим ва язывчу Хангиши Магъамматны агълюсюнде тувгъан. Юрт школаны лап яхшы кыйматлагъа битип, Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетине охума тюшген. Студент йылларындан башлап, Жангиши кьумукъ тилни теренден уйренмеге башлай, ону тюрк тиллени ахтарывгъа бакъгъан иштагълылыгы арта. 1959-нчу йылда эсгерилген факультетни орус-дагъыстан бёлюгюн битдиргенде ону дагъыстан тиллени кафедрасына ишге ала. Шо йыл Жангиши М.Х. Азербайжан университетни аспирантурасына тюше. Мунда ол азербайжан тилни де теренден уйрене. Аспирантураны битген сонг, яш алим озюню ишине кыйта. 1965-нчи йылда «Причастие в кумыкском языке» деген кандидатлыкъ диссертациясын якълай. Университетде кьумукъ тилден дарс бере туруп, Жангиши Магъамматович илму ишин давам эте, хыйлы илму ишлер язып чыгъара, студентлеге тюрк тиллени гъакъында айры курслар охуй. Алим кьумукъ тилни морфологиясын теренден ахтара ва язылып чыкъгъан илму ишлерини жыйымына гёре 1998-нчи йылда докторлукъ диссертациясын якълай.

Ол – 50-ден артыкъ илму ишлени автору (шоланы арасында дёрт монографиясы, студентлер учун охув пособиелер бар). Эсгерсек: «Причастие в кумыкском языке» (1985), «Тюркология» (1987, кьумукъ тилде), «Кьумукъ тилни диалектологиясы» (1989), «Именные формы глагола в кумыкском языке в сравнительном освещении (имена действия и инфинитивы)», «Кьумукъ тил (морфология)» (1996) ва ш.б. Гёрюнюп турагъанда йимик, алим озюню аслу ишлерин кьумукъ тилде язгъан; тили ачыкъ, охугъан гъар кимге де англавлу. Муну терен маънасы бар: ана тилни сакълав, ону озсюрюв, айрокъда илму якъдан, алимни алдында токътагъан лап да аслу масъалаланы бириси эди. Кёп санавда халкъара, бютюн Россия ва республика илму конференцияланы ортакъчысы, Жангиши Магъамматович Дагъыстандан тышда да тюркологияны теренден ахтарывчусу гысапда белгили. Ону Къазан, Бакю, Уфа, Стамбул шагъарларда бек таный, абур эте. Ол тюркологияны кюрчюсю болгъан тюрк, азербайжан тиллерден кыйры, ногъай, татар тиллени де таза биле эди. Тилге, сёзге усталыгы, гъаваслыгы

къумукъ халкъ авуз яратывчулугъун, тилни тарихин, маданиятны, шаирлени хыйлы асарларын гёнгюнден билегени, айрокъда, Йырчы Къазакъны асарларын, ону терен пагъмусуна шагъатлыкъ эте эди.

Хангишиев Ж.М. янгыз тил алим, профессор гысапда тюгюл, белгили муаллим, методист, педагог гысапда да белгили: бугюн бизин илмуда ишлейген алимлени, школаларда ана тилден дарс береген муаллимлени охутгъан. Шоланы арасында филология илмуланы докторлары, профессорлар Аджиев А.М., Акавов З.Н., Акъбиев С.Гъ., Гъажиагъматов Н.Э, Гъюсейнов М.А., Акамов А.Т. ва озг. бар.

Къумукъ школалар учун язылгъан охув китаплары, тюрлю пособиелер ону гъар якъдан да яратывчулукъ бажарывлукъларын исбат эте: «Азбука», «Букварь», «2-нчи клас учун къумукъ тил», «6 -7-нчи класлар учун къумукъ тил», «Педколледжлер учун дарслыкъ» деген китаплары булан къумукъ яшлар ана тилин уйрене. Шо китапланы автору гысапда, оланы сан янын яхшылашдырмакъ учун гъар йыл оьтгерилеген муаллимлени билимлерин оьсдюрюв курсларда ортакъчылыкъ этип де иш гьрген.

Къайсы адамны да гъакъында сьйлейгенде ону къылыгъын, хасиятларын, ич дюньясын суратламай болмайсан. «Жангиши нечик адам эди?» – деген суалгъа бир-эки сьз булан жавап берип болмай. Шогъар ону, студент йылларындан тутуп, яшавуну ахырына ерли къурдашлыкъдан айрылмагъан белгили алим, филология илмуланы доктору, профессор А.Г. Гюлмагъаматовну сьзлери булан жавап бермеге сюемен: «Жангиши сьзюнде табылагъан, илиякълы, таза юрекли, чомарт, чыдамлы, озьюн борчлу тутагъан, йымышакъ, мекенли, патриот, рагъмулу, алышынмайгъан адам эди. Бу хасиятлар огъар Аллагъдан берилген эди. Муну бу хасиятлары бары да адамлагъа белгили эди буса да, ону адамларда аз ёлугъагъан булай бир хасияты да бар эди: Жангиши ювукъ адамларыны ва ювукъ болмагъанланы да онгсуз, намарт ишлерин гечип бола эди».

Жангиши муаллимни гъакъында айтагъанда, мен озьюмню де къошмасам, сьз толу болмас. Биз мени студент заманымдан берли ювукълашгъанбыз. Бара-бара туруп шо ювукълукъ агъа-инини арасындагъы къардашлыкъ йимик болду (сонгъа таба къумукъ адатлагъа гьре о мени ини этди). О мени гъар не якъдан да тамаша эте эди: тюрлю тармакълардан билимлери, таза къумукъча сьйлейгени, асиллиги, иссиллиги, яшгъа-яш, уллугъа-уллу хасияты, осаллыкъны сьймейгенлиги ... Магъа эделик гысапда берилген китапларында «инишим» деп тюгюл эсе язылмагъан. Мени илмугъа гелтирген де Жангиши эди, ана тилден автор гысапда китаплагъа къошгъан да ол эди (бизин бирче язылгъан тогъуз китабыбыз бар).

Яшавдан гетгенче уьч-дёрт ай алда оьлюмню гъакъында кеп сьйлейген болду. Айып этсем де: «Сен мени къабургъа салажакъсан», – дейген болду, шолай васият да этди (магъа шо васиятны кютмеге тюшдю, Аллагъ рагъмат этсин!). 65 йыл яшап, дюньядан гетди. Къумукъ тилде «Ана тил – алтын ачгъыч» деп, яшлар учун пособие чыгъарып, ону эделигине багъышладым.

Арабыздан озью гетсе де, ону язгъан китаплары къалгъан. Бугюн «къумукъ тил» деген англав Жангиши Магъаматовични аты булан бирикген. Адам, муаллим ва уллу алим Жангиши бизин даим эсибизде.

*Абдулкерим Сайитов,
Дагъыстан илму центрны оьр къуллукъчусу*

ТИЛ ИЛМУВУЗНУ БАЙРАКЪЧЫСЫ

Адамны тюрлю-тюрлю янлардан таныма-билме бола: кърдаш, кърдаш, хоншу, иш ёлдаш ва шолай озге янларындан. Бир-бир адамланы биз янгыз бир янындан танып кьоябыз, башгъаланы буса кёп янларын билебиз. Экинчи тайпа адамланы (озюн яхшы таныйгъан-билегенлени) гъакъында сёйлеме бир вакътини ичинде тынч да дюр, кыйын да. Тынч яны – шолай адамны гъакъында айтма затлар нечакъы да табула, ону гъакъында сёйлеме тюшгенде, не айттайым экен деп ойлаша кълмайсан. Кыйын яны буса – шо кёп заглардан бирлерин, гъатта аслуларын унутуп, кьутгъарып кьоярмы экенмен деген кьоркьунчлукъ да бола.

Белгили алимибиз, педагогубуз, филология илмуланы доктору, профессор Жангиши Магъамматович Хангишиев мени учун шолай адамлардан санала. Ону гъакъында мен азындан уьч янындан алып сёйлеп болар эдим: алим гъисапда, педагог гъисапда, озюмню ювукъ адамым гъисапда.

Тил илму тармагъында чалышгъан алим гъисапда Жангиши Магъамматовични гъакъында ол филология илмуланы доктору, профессор деген оьр илму атлагъа етишди деп айтып кьоймакъ – бир зат да айтмай кьоймакъдыр. Неге тюгюл де, айрокъда арт вакътилерде бир тюрлю шекли ёллар булан шолай илму атлагъа ес болгъанланы санаву аз тюгюл, амма оланы бирлери илмугъа не кьошум этгени де белгисиз (кьошуму болмай кълса, эби де табулур эди, оланы шайлы заралы тийип турмай буса!). Шо тайпа «алимлени» тил илму булан аралыгъы ёкълар чы нечик де, туврадан-тувра шо тармакъда чалышып турагъанлар да яхшы танып да битмей. Шо саялы да бугюнлерде Жангиши Магъамматовични алимлик даражасыны агъамиятлыгъы дагъыдан-дагъы артыкъ болуп чыгъа. Ол буса озюн уллу алим гъисапда янгыз кьумукъ халкьгъа тюгюл, савлай тюрк дюньясына танымта бажарды деп айтсакъ, бирдокъда кьопдурув болмас. Алимни аты Къарачай-Балкърда, Азербайжанда, Татарстанда, Башгъыртыстанда, Орта Азияда, Тюркияда, Москвада ва шолай озге тюрк тиллер булан байлавлу илму марказларында белгили эди, шо ерлерде ону кёп абуру бар эди. Алимлер, муаллимлер, кьумукъ тил булан машгъул болгъан гъар ким учун да Жангиши Магъамматовични абуру шолай уллу эди чи, анадаш тилибиз булан байлавлу бир тюрлю четим, эришивлю масълалар тувулунуп кълса: «Жангиши Магъамматовичге сорап къарайыкъ», «Жангиши Магъамматовични китабында, сёзлюгюнде язылып бар», – деген ва шоллагъа ошагъан озге калималаны кёп эшите эдик.

Ж.М. Хангишиевде тилге, ону сёз байлыгъына, кьужурлулугъуна тергевлюк, сююв къайдан таба гелгенликни англама кыйын тюгюл. Ол белгили язывчубуз, ярыкъландырывчубуз, педагогубуз Магъаммат Хангишиевни агълосюнде тувгъан. Озокъда, кьумукъ тилни, авуз яратывчулугъубузну, адабиятыбызны теренден билеген, ахтарагъан Магъаммат Гъажиевични

таъсири уланына да тие. Ата юрту Тёбен Къазанышдагы орта школаны битдирип, 1959-нчу йылда Ж.М. Хангишиев Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетини орус-дагъыстан бёлюгюне охума тюше. Университетни уьстюнлю кюйде тамамлагъан сонг, Азербайжан пачалыкъ университетни аспирантурасына охума тюше. Бакюде охуй туруп, азербайжан ва озге тюрк тиллени яхшы билме башлай. Аспирантурада охуп битген сонг, Ж.М. Хангишиев Дагъыстанга къайтып, озю охугъан университетде къумукъ тилден дарс берме башлай. 1965-нчи йылда ол «Къумукъ тилде сыпатишлик» деген темага гёре кандидатлыкъ диссертациясын, 1965-нчи йылда буса, басмадан чыкъгъан илму ишлерини топлап, докторлукъ диссертациясын уьстюнлю кюйде якълай.

Ж.М. Хангишиев – къумукъ ва озге тюрк тиллени тюрлю-тюрлю масъалаларына багъышлангъан кёп санавдагы илму ишлени (макъалаланы, монографияланы) автору. Шоланы арасындан ону «Къумукъ тил» (Магъачкъала, 1996) деген китабы айрокъда къыйматлы болуп чыгъа. Бу илму ишинде алим къумукъ тилни инг де уллу, четим, агъамиятлы бёлюгюн – морфологиясын тил илмуну гёзюнден ахтарып чыкъгъан. Сёз ерине гелгенде айтып къойсакъ, алимни бу илму иши къумукъ тил булан машгъул болгъанлар учун бек агъамиятлы, даим пайдаландырылып турагъан китап болуп токътады ва шону гъали тапма да къыйын болуп битген.

Жангиши Магъамматович янгыз тил илмусу булан машгъул болуп къалмай эди. Ол къумукъ халкъ авуз яратывчулугъубузну да, адабиятыбызны да теренден биле эди. Мисал учун, Йырчы Къазакъны 150 йыллыгына байлавлу болуп оьтген илму конференцияны материаларындан топлангъан китапда адабиятыбызны классигини асарларыны тилине байлавлу ерлешдирилген макъаласы алимни адабият илмусунда да бек терен англаву барны ачыкъдан исбатлай.

Илму чалышыву булан янаша Ж.М. Хангишиев оьмюрюню аслу пайын педагогикага, оьр охув ожакъда дарс беривге, педагогика колледжлер, орта школалар учун охутув китаплар гъазирлевге багъышлагъан эди. Магъа озюме де Жангиши Магъамматовични алдында беш йылы узагъында студент гъисапда охума насип болду. Ол студентлени озю сююп де, оланы озюн сюйдюрюп де, оланы юрегине рагъат ёл табып бажарагъан дарс беривчу эди. Озью оьтесиз рагъмулу, йымышакъ хасиятлы, озгелени аяп-къызгъанып билеген адам болгъанга гёре, Жангиши Магъамматович студентлеге янгыз озюню дарсларындан кёмек этип къоймай эди, башга дарс беривчулер булан сёйлеп де, болгъан кюйде оланы масъалаларын чечме къаст эте эди. Шогъар мисалга озюмню студент девюрюмде болгъан бир ишни эсгерип къояйым. Университетде охуйганда, политэкономиядан экзамен береген гюн факультетни абзарында магъа Жангиши Магъамматович ёлугъуп къалды. Шо дарсны юрютеген муаллимибиз студентлени озюне ончакъы тынглатып, дарсында тийишли низамны болдуруп бажармай эди, шо саялы да ону дарсларында къавга бола эди, лекцияларын язма

кыйын бола эди. Гъасили, студентлени (шоланы арасында мени де) бу дарсдан болагъан экзаменге гъазирлиги тийишли даражада тюгюл эди. Жангиши Магъамматович мени булан саламлашып-сорашып: «Не этдинг, экзаменге гелгенми эдинг?» – деп сорады. Мен: «Гелген эдим», – деп жавап бердим. Жангиши Магъамматович бирдагы да: «Не дарсдан экзаменинг бар? Кимгедир экзаменинг? Гъазирленгенмисен?» – деп сорады. «Политэкономиядан. Болгъан кююмде гъазирленме чи гъазирленген эдим», – деп жавап къайтардым мен. Жангиши Магъамматович дагы бир зат да айтмай, факультетге гирип гетди. Таргына туруп, экзаменге гирме деп оюзюмню гезигимни де къаравуллап токътап тураман, экзамен берип чыгып гелеген курсубуздагы бир аварлы улан: «Агъарагъим, бир де къоркъмай экзаменге гирсенг де ярай. Мен жавап берип турагъанда, сизге кюмукъ тилден дарс береген муаллимигиз гирип, дарс беривчюге сени гъакъында сейледи, ол да сагъа кюмек этежекге разилик берди», – деди. Биринчилей, мен Жангиши Магъамматовичге оюзюм саялы дарс беривчюге сейлесин деп тилемеген эдим, сынавлу педагог гъисапда ол мени гъалымны оюзю яхшы анлагъан ва магъа юреги авруйгъан адам гъисапда кюмек этме белсенген болма герек. Экинчилей, оюзю барып магъа байлавлу дарс беривчю булан сейлежегин де айтып да турмады. Учюнчюлей де, мени масъаламны чечгенде де, биревлер йимик этген ишин къайдан бетлесин, нечик тешюне къагып айлансын, гъатта шо гъакъда мени булан гъеч бир лакъыры сама да болмады. Жангиши Магъамматовични шо саламат хасияты ону битими эди деп ташдырып айтма болабыз, шо ону гъар-бир ишинде мекенли сезиле эди.

Жангиши Магъамматовични педагогика чалышывуну бир тармагы педколледжлер, орта школалар учун охутув программалар, китаплар гъазирлев булан байлавлу эди. Шоланы арасындан 1-нчи класланы охувчуларына гъазирлеген букварны, 8–9-нчу класлар учун гъазирлеген кюмукъ тилни морфологиясын, И.А. Керимов булан бирче педколледжлер учун гъазирлеген ана тилибизни бары да тармакъларын къуршайгъан охутув китабын айрыча эсгерме тюше.

Жангиши Магъамматович – мени кысматыма, оюзюмню касбу ёлумну танглаума, илму ёлгъа тюшгениме инг де кюп таъсир этгенлерден бириси. Айтагъаныкъ, ол магъа бир башлап курслукъ ишни, дипломлукъ ишни, сонг аспирантурагъа охума тюшгенде буса, кандидатлыкъ диссертацияны темаларын белгилеп, магъа илму ёлбашчы болуп чалышды, ону магъа шо ёлда шайлы кюмеги тийди.

Жангиши Магъамматович булан студент йылларымда башлангъан аралыкъларым мен университетге ишлеме тюшгенде, ону иш ёлдашы гъисапда узатылды. Шо замангъа Жангиши Магъамматович мени оюзюне шонча да исиндирип, ювукъ этип бажаргъан эди чи, бир тюрлю соравларым тувулунса, неде насигъат алма тюшсе, неде лакъыр этме, сыр чечме суйсем, мен ону янына бир де тартынмагъан кюйде барагъан болдум.

Ж.М. Хангишиев он беш йыл алда хапарсыздан арабыздан гетди. Ону йимик адамлар бу дюньядан тез гетсе, айрокъда бек кыйналасан,

къызгъанасан, шолай адамланы етишмейгенин чакъда-чакъда гъис этесен. Тек бу ерде ойлашдырагъан, рагъатлыкъ бермейген бирдагъы бир масъала бар. Айтагъаныкъ, Ж.М. Хангишиев анадаш халкъыбызны тарихинде, тил илму, педагогика тармакъларында озюнден сонг мекенли гъыз къоюп гетди. Амма халкъны янындан огъар тийишли къайтарыш ёкъ, тийишли тергев сезилмей: гъалиге огъар байлавлу не илму конференция, не эсделик чара оьтгерилмеген, ону китаплары, сёзлюклери къайтарып чыгъарылмагъан кюйде къалып тура, аты не школагъа, не орамгъа къоюлмагъан. Озокъда, бу масъалалар чечилмесдей четим масъалалар тюгюл, тек оланы чечмесе чи бирдокъда ярамай.

Уллу алимибиз, пагъмулу педагогубуз Ж.М. Хангишиевни гъакъындагъы бу макъаламны белгили шаирибиз Жаминат Керимованы огъар багъышлангъан бир шиърусу булан тамамлама сюемен. Сёз ерине гелгенде эсгерип къояйым: Ж. Керимова оьз девюрюнде Жангиши Магъамматович ишлеген Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетини орус-дагъыстан бёлюгюн заочно охуп битдирген. Савлугъу себепли болуп, ол оьзю дарслагъа юрюп болмайгъанына гёре, университетни дарс беривчулери (шоланы арасында Жангиши Магъамматович де) огъар уьюне барып дарс берген. Алим, бажарывлу педагог, дарс беривчю, адам гъисапда Ж.М. Хангишиев Ж. Керимованы разилигин къазанма бажаргъан ва шаир огъар багъышлап бу тюпдеги къужурлу, тамаша, чебер сегизликни яратгъан. Шо сегизлик акростих къайдасы булан язылгъанына айрыча тергев бакъдырма сюемен: гъар сатырны башындагъы биринчи гъарпны оьрден тюпге багъып охуса, **ЖАНГИШИМ** деген сёз амалгъа геле.

**Жагъилликден оьтген сайын оьмюрлер,
Ачыкъ кюйде ювукълугъунг сеземен.
Нюрлер йимик гъар гъарпындан атынгны,
Гёнгюллюкдюр, сегиз сатыр тиземен.
Илиякълы, сабур юзюнг гёргенде,
Шатлыгъымдан дертим дёне-тозула.
Инан, воллагъ, сен гетгенде уьюмден,
Мени гёнгюм гюзгю чакъдай бузула.**

*Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ,
Дагъыстан пачалыкъ
университетни дагъыстан адабиятларыны
кафедрасыны заведующийи, филология
илмуланы кандидаты, доцент*



Ана тил - алтын хазна



Абдулкерим САЙИТОВ,
Дагъыстан илму центрны
оьр илму къуллукъчусу

АНА ТИЛНИ БАЙРАМЫ

Дагъыстан Республикада бу йылдан тутуп гьар йылны октябр айыны йигирма бири мердешли кюйде «Ана тиллени гюню ва дагъыстан халкъланы маданият байрамы» деп оьтгериле. Ана тиллени гюню гьар йыл дюнья оьлчевюнде оьтгерилип тура буса да, бу къарар республикада ана тиллени уьйренивге, оьсдюрювге ва сакълавгъа бакъгъан чараланы оьр даражасы деп гьисаплама ярай.

Шу макъалада тилибизни гъакъында гъали болгъанча да кеп айтылгъан ва язылгъан ойланы, пикруланы, бирлерин такрарлап, теренлешдирип, къумукъ тилни бугюнго гъалыны устьюнде токътап, макъаланы тилин сейлев тилге ювукъ этип язмакъны тийишли гёрдюк. Алда токътагъан масъалалар шону талап эте.

«Ана тил» дегенде адамны не эсине геле? Мени эсине геле: анам-атам, къумукъ халкъ, ата юртум, охугъан школам, ювукъларым, университет, къумукъ тилни ва адабиятны сюйдюртген ва теренден уьйретген муаллимлерим: Сираждин Ибрагъимов, Сираждин Салаватов; Ж.М. Хангишиев, Ю.Ж. Жанмавов, С.М. Алиев, А.Ю. Абдуллатипов.

Ана тилни уьйретив анадан башланагъаны белгили. Ата, уллана, уллата, къардашлары – булар бары да ана тилни биринчи муаллимлери, ана тилни кюрчюсюн салагъан адамлар, демек, агълю шо кюрчюню бир уллу ташы болуп токътай. Шо ташланы бир-бирине бирикген кююнден кюрчюню, чырны, уьйню беклиги гъасил бола. Шолай савлай халкъ да, ону тили де.

Ана тилни уьйретивде агълюден сонг школа, орта ва оьр охув ожакълар аслу ерни тута. Бугюн бизге оьр даражада гъазирленген, тилге яшланы сюювюн, иштагълылыгъын тувдуруп болагъан муаллимлер герек. Къумукъ тилни, адабиятны дарслары яшланы яшавгъа гъазирлейген, оланы къылыкъ-тарбия якъдан оьсдюреген дарслар болмагъа герек. Бу иш янгыз дарслар булан тамамланып къалмай: класдан тышда юрюлеген ана тилни ахшамлары, гюнлери, жумалары, айлары савлай охув-тарбиялав ишде гьар школада мердешленип, ата-аналар да къуршалып, оьзюню мекенли ерин

тапма герек. Ана тил байрам гысапда йылда бир керен тюгюл, гьар гюн де байрам болсун.

Тилни оьсдюрюв, сакълав ону кьоллав даражасындан кеп гьасил бола. Бугюн орус тилни басгьынлыгы, ону жамиятда ери, даражасы кеп гючленген, о гьалны биз алышдырып, токтатып болмайбыз; орус тилге бир де кьаршы тюгюлбюз, осуз бир абат алып да болмайбыз, амма бизин оьзюбюзню кьумукъ тилибиз барны да унутмайыкъ! Тийишли еринде тийишли даражада кьоллайыкъ, ким кьоймай?! Яшлар, яшёрюмлер булан ана тилде аз сёйлейбиз яда сёйлемейбиз, айрокьда шагьарларда яшайгьан кьумукълар. Гьатта кьумукъ шаирлер, язывчулар, газет-журналланы, радиону, телевидениени кьуллукчулары, охув ожакъланы дарс беривчулери оьзлени авлетлери, авлетлерини авлетлери булан орусча сёйлей. Шо саялы яшланы тили чи нечик де, уллуланы сёйлев тили де «акьсакълай». Мени оьзюмню авлетлеримни авлетлери, тилни таза биле буса да, шо орус-кьумукъ кьатъшда сёйлеме амыракъ. Бир-бирде айып этип, гючден сёйлетемен. О да не болсун?! «Гючден салгьан гёзню нюрю болмай», – дей. Неге биз, кьумукълар, нюр йимик тилибизни гючден уйретебиз?! Шагьар школаларда, он яшдан кем болмагьан кьумукъ группаларда 1-2-3 яш тюгюл кьумукъча билмей. Яш школагьа ана тилин билип гелген буса, шо биле, кьалгьанлары тогьуз-он йыллар охуп, кеп аз затланы билип чыгьа. Олай болгьанда, янгыз муаллимлени кьасты булан биз бугюн кьумукъ тилни уйретип болмайбыз. Озокьда, олай демек – кьойма герек деп айтагьаным тюгюл. Бирдокьда! Нечакьгы яхшы китаплар чыгьарсакъ да, муаллимлер кьаст этсе де, ата-ананы ортакъчылыгы болмаса, иш алгьа юрюмес, еринде де турмас – артгьа гетер, гетип де тура.

Гьали-гьалилерде бизин ишге оьзюню илму ёлбашчысыны янына бир аспирант кьумукъ кьыз гелди. Белгили шаирибизни яратывчулугьуна кандидатлыкъ диссертация яза. Кьумукъча берилеген соравлагьа гьаран-гьаран жавап кьайтара (филология факультетни кьумукъ бёлюгюн битдирген): «стихотворенияны раскрывать этегенде...», – деп сёйлей.

Дагьыстанда шагьарлы оьзге миллетлер де бу якьдан бизден кеп алгьа гетмеген, амма гьалиге бираз кьолай. Ондан кьайры, оланы барыны да таза оьз районлары, юртлары бар, демек, гьар миллетни оьзюню яшайгьан, ерлешген ери де маъналы: «Халкьны ую – тувгьан ери». Биз дагьыстан халкъланы дослугьун юрютювге, олар булан кьатнавгьа, маданиятларыбызны бир-бирине кьошумлукъ этегение кьаршы тюгюлбюз, дослукьну сюебиз. Дагьыстанда кьошулгьан агьлюлени санаву 30-40 %-ден де кьолай... Айрокьда шолай агьлюлер кьумукъланы арасында кеп. Шону да аслу себеби – кьумукъ топуракъларындагьы оьзге миллетлени артып барагьан санаву, шагьарланы, посёлукъланы айтмагьанда, юртларыбыз да кьошулчан болгьан. Бир-бир оьзге миллетлени «алимлери», гьатта Кьумукътюзню де оьзленики этип гёрсетмеге кьарай, мисал учун: Айтберов Т.М. К истории аварцев Терско-Сулакского междуречья. Махачала: «Алеф», 2015. 254 с. (бу фамилиялар алдан берли кьумукълагьа кьаршы сёйлей). Китапда булгьавур кьайдада, бир тюрюлю материаллагьа асасланып, оьзтёрече

къаравлагъа ёл берилген: «Терик-Солакъ оьзенлени арасында авар юртланы белгилеси къумукъ юртлардан бирдокъда геч тьогюл... [4 бет]». Тийишсиз кёп танкъыт этилеген ерлери бар. Шоланы арасында мисгин къурдашым М. Мансуровну «Засулакская Кумыкия» деген китабы да эсгериле, балики, шу китапгъа къаршы язылгъан буса да ярай шо иш. Нече де суймей булар Къумукътьюз деген сёзню! Аتكъайыбызгъа не къыйыкъсытывлар этилмеген бир вакътилерде бу сёз саялы! Шулай миллетчилик ишлер халкъланы арасында оьжетлик тувдура. Бу тайпа «алимлер» эл (топуракъ), тил, халкъ бири биринден айрылмайгъан англавлар экенни яхшы биле. Оьрде эсгерилгенинден къайры: «Эли барны тили бар» («Тили барны эли бар» деп де айтыла; эл – эки маънада къоллана: тувгъан, турагъан ери, ватаны; халкъ). Булай айтывлар оьзге тиллерде де къоллана, тарихни де билмей тьогюл олар, тек, биле туруп, ялгъандан герти этме сюе. Биз, уллулар, муну англасакъ да, гележекдеги наслулар шолай затлагъа инанажакъ, шолардан таба къаравларын болдуражакъ. Шо себепден заманында тийишли жавабын берип, оланы токътатмагъа герек.

Бизге миллетчилик, оьжетлик тарыкъ тьогюл. Биз дагъыстан халкъланы дослугъун юрютювге, олар булан къатнавгъа, маданиятларыбызны бир-бирине къошумлукъ этегение къаршы тьогюлбюз, дослукъну сюебиз. Тил халкъны маданияты булан тыгъыс байлавлу, маданиятны тил, халкъ ярата, олар бир-бирин толумлашдыра, янаша оьсдюрюле.

Биз гъали болгъанча оьзюбюзню сёйлевлерибизде, макъалаларда аслу тергевню къумукъ тилни шагъарлардагъы гъалына бакъдырып, школа масъалаланы гётерип тура эдик буса, бугюн о таманлыкъ этмей: «шагъар аврув» республиканы оьлчевюнде къумукъ юртлагъа да яйылып тура, бу буса – гертиден де, тилибизни гележегине уллу зарал, къоркъунчлукъ.

Юртлу яшлар, яшёрюмлер, гъатта бир-бир муаллимлер де, къасткъылып, билсе де, билмесе де орусча сёйлейгенине, сёйлеме къарайгъанына тамаша боласан. Орта ва оьр охув ожакъланы битип, школалагъа гелип, муаллимлер болуп ишлеме башлагъан жагъил къызлар, уланлар (айрокъда къызлар), билим якъдан тёбен даражасын айтмагъанда, биле туруп, ана тилин булгъай. Ондан къайры, бир-бир школаланы ёлбашчылары оьзбашына шагъар программалагъа, китаплагъа гёче. Охув-тарбиялав масъалалагъа къарайгъан район бёлюклер, министерлик бу гъалгъа гёз юма. Нечакъы да шо гъакъда айтгъанбыз, язгъанбыз: сен айтгъангъа сен тынгла! «Ит гъаплар – кериван гёчер» дегенлей бизин ишибиз, «ярты-юрту ярмалап» туражакъбыз, «ёкъдан къолай» деген кюйде. Шону бар этме заман болгъан, оьтюр де бара.

Айтмагъа сюемен: къумукъ муаллимлер (башгъа тьогюл, бары да), шаирлер, язывчулар, журналистлер, театрны артистлери, радио, телевидение берилишлени юрютювчулери, йыравлар! Халкъ сизин, аз буса да охуй, эшитте, тынглай, къарай, эсинде сакълай. Ана тилибизни сюювде, сакълавда, оьсдюрювде, жамият къуллукъларын кютювде сизин агъамиятыгъыз артыкъ экенни унутмагъыз. Къумукъ тилни оьсдюрювде, ону адабит нормаларын сакълавда сиз уьлгю болуп токътатамагъа герексиз, амма бугюн, эсгерилип гетгенде йимик, биз шону толу кюйде гъис этмейбиз, айрокъда къумукъ йи-

равланы тилинде. Олар йырлайгъан сарынланы маъна якъдан тѣбен даражасын айтмагъанда сѣйлев яны да осал, шо буса къулакъгъа бек яман чалына. Мунда авазланы айтылышында орус тилни гючлю таъсиринден къайры, диалект сѣйлевлеге де эркин ёл бериле. [ж, ш] авазлар орус тилде даим къатты бола, къумукъ тилде ерине гѣре йымышакъ да, къатты да айтыла; къумукъ [ы] аваз орусчасы булан тенглешдиргенде терен тамакъдан бираз тирелип, генг чыгъа, орус тилде шо аваз бираз уъстден, къумукъ [ы] -гъа [и] авазны бек чалт къошуп, айтгъанда йимик чалына. Масала, тенглешдир: къумукъча сын (таш), орусча сын (уланы); шолай да сыр «краска» – сыр (бишлакъ) ва б.

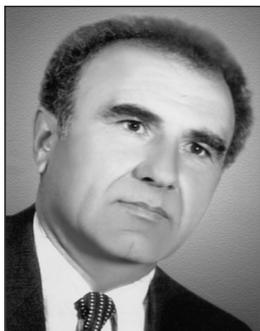
Оъз къуллугъун кютмейген бир тилни де гележеклиги ёкъ. Шо саялы, болгъан чакъны къаст этип, биригип, сыкълашып, агълю аралыкъларда, билим алывда, жамият-политика яшавда, илмуда, ана тилибизни къолламасакъ, тюз сѣйлемесек, биз, кѣп узакъгъа бармай, ону тас этебиз. «Мен къумукъман, къумукъ халкъны патриотуман!» – деп, оъзюн санайгъан гъар къумукъ шуну билсин: «ТИЛ – МИЛЛЕТНИ ЖАНЫ» деп айтылгъан уллуларда. Шо жан чыкъды – миллет гетди. Язагъаным гъавадан алынмагъан, янгыз мени сѣзлерим де туюл: дюньяда огъар кѣп мисаллар бар (арт вакътилерде юзлер булан тиллер тас болгъан ва болуп тура).

Сѣзюмню ахырында, алдагъы сѣйлевлеримни бирисинде йимик, гъар къумукъ агълюге белгили шаирибизни чакъырыв сѣзлери булан: «...Къумукъ атыбызны язмасын ташгъа, ана тилибизде сѣйлейик яшгъа!» – деп айтмагъа сюемен. Мунда теренден ойлашмагъа зат бар.



Аявлу охувчулар!
Журналгъа язылма унутуп къалмагъыз!
Редакция

Поэзия



Магъаммат-Наби
ХАЛИЛОВ

БАЙТЛАР

Къарап тюгюл эр яшайгъан ерине,
Гьюнерине гёре багъа бериле.

Къойчу иргъакъ, чабулгъан чум агъачдан,
Алдын болуп гелген болат къылычдан.

Юрек, таби болмай башны агъына,
Башлап тувгъан бир сюювню сагъына.

Билеген эр аривню ва эршини,
Бир де гиймес бёркюн башгъа гишини.

Тюз юрютюп билмей яшав къайыкъны,
Сала бирлер къысмагъа бар айыпны.

Сени къайгъынг айланмаса дертине,
Ким инанма болар мени гертине.

Таймай туруп юреклени къарасы,
Ачыкъ болмас инсанланы арасы.

Къаракъушну кёкде сакълай къанатлар,
Адамланы ерде – яхшы адатлар.

Бирни йимик: кърдашынгны сатмакъ да,
Тувуп оьсген юртунга таш атмакъ да.

Сексенде де сююв сенден кьачмажакъ,
Амма юрек кьайтып чечек ачмажакъ.

Болмас учун талайсыз да, языкъ да,
Тарыкъ бола инсангья ругъ азыкъ да.

Ач кърсакъны бола ашдан тойдурма,
Гёзню болмай сутурлугъун кьойдурма.

Тюзлюк учун тюшген эрлер туснакыгья,
Бойсынмажакъ илинсе де асмакыгья.

Маъналы сёз – арап атны багыасы,
Юз яшагъан кьартны уллу атасы.

Къыржан учун тарыкъ тишни иттиси,
Адам учун – сёзню лап да гертиси.

Топуракъда ятгъан будай урлукъ да,
Инсан учун ишлей уллу кьуллукъда.

Гьайт, Кьарткьожакъ, кьайтсана, кьайт, баш болуп,
Чагъылсана бугюн отлукъташ болуп.

Кърдашынга жанынгны бер, герекде,
Тек кьатынны сакъла ондан арекде.

Сандыкылагья салгъан – сари алтынлар,
Авузларда кьалгъан – жавгъар айтывлар.

Уьмметимни оьктемлиги – кьумукълар,
Тили булан бары халкыгья ювукълар.

* * *

Нечик буса табиатны савлугъу,
Шолай бугюн адамланы кавлугъу.

* * *

Аз къалгъанда о дюнъягъа гетмеге,
Башлай бирлер къоркъуп намаз этмеге.

* * *

Гѳрме суймей бусанг ишни бетерин,
Башлагъынча ойлаш нечик битерин.

* * *

Аривлюк о – яшырылгъан сыр йимик,
Рагъмусу да, зулмусу да бир йимик.

* * *

Аллагъы ѳкъ юрек ошай ойтангъа,
Ичи толгъан илбис булан шайтангъа.

* * *

Ким ѳмюрюн йиберсе ѳз кепине,
Къартлыкъ булан рази болмай тебине.

* * *

Сѳйлей буса ругъ байлыгъы сай адам,
Окъсуз атыш этегендей жаядан.

* * *

Ким ойлашып биле буса теренден,
Оълченмеген сѳз чыкъмажакъ эрнинден.

* * *

Яхшы адам болуп къалса сангырав,
Юрек къуллукъ этер болуп къонгурав.

* * *

Гъакъ юрекден къылагъанлар намазын,
Эпсиз аста чыгъаралар авазын.

* * *

Гъаман сакълап юрюмесенг эсингни,
Торайынг да айтып берер терсингни.

Къарт болганда биле адам мекенин,
Топуракъ учун яратылган экенин.

Агъач уста амин буса касбугъа,
Оювларда атын къоя наслугъа.

Ана бир акъ тюк гёрсе де яшында,
Къыйналмакъдан не гьал тува башында.

Яшав – бары халкъгъа ортакъ саналган,
Сююв буса – экев учун яралган.

Муаллимни киселери бай болмай,
Амма башы бир заманда сай болмай.

Уллу ёлда ат адашмас туманда,
Уллу ёлгъа от битмес бир заманда.

Адам тавну тешип де ёл салажакъ,
Амма къысмат айтган ёлдан баражакъ.

Эки къулакъ берилсе де тынглама,
Юрек булан герек бола англама.

Маслагъатынг ярашдырса экевню,
Гюнюнг сени болмас бир де бюркевлю.

Акъча тюгюл адамны бай этеген,
Намус ва ягъ ону алгъа элтеген.

Герти къурдаш малайикдей гелеген,
Оъзюнгден де сени яхшы билеген.

Таякъ булан тюгюл – къатты сёз булан,
Къоркъув берме герек яшгъа гёз булан.

Гюнагъ къоллай нече тюрлю алатны,
Ялган – ону савуту лап адатлы.

Загъмат ошай чинк де сыйлы дуагъа,
Ишге гьалал юреклерде тувагъан.

Бирев ругъдан тюшгенде бир мюгьлетге,
Бар айышны салма тюшмей уьметге.

Илгъам геле булут яргъан яшмындай,
Яр арада оькюреген ташгъындай.

Сюе бусанг кимге багъа бермеге,
Уьйрен ону гёнгюнг булан гёрмеге.

Уллу шаир пайхаммаргъа ошай ол,
Гележекни заманында яшай ол.

Уру да бар, ялгъан да бар, зина да,
Атылмагъа тура дюнья минада.

Сиз болугъуз, бизден тувгъан уланлар,
Бу яшавну яхшы якъгъа бургъанлар!

Сёзюнг болсун аз да, тюз де, асил де,
Чыгъар йимик жан къандырагъ гьасил де.

Башгъалагъа етсин учун ярыгъынг,
Бил, сен оьзюнг яллап турма тарыгъынг.

Намусунгну къулу болуп яшасанг,
Сен атолу къумукъ эрге ошарсан.

Ярлы адам тар оьлчевлю гесимдей,
Ол оьзюню уьюнде де есирдей.

Не ачув да юрекде кёп сакъланмай,
Тек намусгъа тийген яра таркъалмай.



Жават ЗАКАВОВ



БИЗ ЯШАЙБИЗ ГЕЛЕЖЕКГЕ УМУТДА

Сююнмеймен мен янгы йыл геле деп,
Оьмюрюмден юлкьуп ала бир йылым.
Янгы йылда айтман оьмюр тиле деп,
Гьар янгы йыл чорт узьюле бир кьылым.

Сююнчлерим йылдан-йылгьа аз бола,
Гетген йылда бир кьурдашым тас этдим.
Кьышлар гете, кьайта бизде яз бола,
Анам булан жан иниме яс этдим.

Йыл янгыргьан булан кьайтмай оьмюрлер,
Йыллар гете жыгьыр йимик дегереп.
Бизден сонг да кьалар бизин гёмюрлер,
Оьмюр бите, дюнья бизин дегерек.

Умут артда оьле, ону унутман,
Биз яшайбыз гележекге умутда.

АКЪОЪЗЕН, КЪАРАОЪЗЕНИМ

Ата юртум Къазанышда
Эки оьзен бар агьагьан.
Геле олар тавдан, тышдан
Суву эниш багьагьан.

Бир оьзеним – Акъоьзендир,
Сувлары акъ гёбюкдей.
Биревюсю – Къараоьзен,
Булгьанч сувлу – гёк итдей.

Къазанышгьа етип олар
Бир-бирине кьошула.
Бир о хьыргьа, бир бу хьыргьа
Гамишлердей хашына.

Биз де барбыз, юртлу яшлар
Оьрдеклердей сувунда.
Кёллер этип, тизип ташлар,
Леззет алып кавунда.

Акьобзенни, Къараобзенни,
Сувлары кѐп эниш акьгъан.
Оьзен сувдай йыллар эни
Гетди. Башым толгъан акьгъа.

Яшлыгъымны белгилери
Ата юртну оьзенлери.
Оьзен ягъа, орус таллар
Биз гѐзлейген гѐзеллени.

Оьзен сувлар алып гетди
Гъайсыз оьсген яшлыгъымны.
Сувларыдай къатты агъагъан
Тавдан гелген ташгъыныны.

Акьобзеним, Къараобзеним,
Сувларыгъыз къошулгъан.
Сиздей нече гѐзеллерде
Къошулгъанлар, къош къургъан.

Яшдагъы баш сюювюм де
Сувугъузда агъып гетди.
Айт, Акьобзен, айт, Къараобзен,
Сюйгенимни къайда элтдинг!?

Оьзенлерим, мен болмадым
Сюйгениме къошулмагъа.
Сиз агъыгъыз, гъеч ярамай,
Сизге акьмай, бош турмагъа.

* * *

Аврув къыстап, безек тутуп санимны,
Къаркъарамны сувукъ къуршап алгъанда,
Жантарлыкъгъа салып азиз жанимны,
Ажжал булан мен бетге-бет къалгъанда,
Билдим шонда, яшав нечик аявлу,
Гъеч бир байлыкъ гѐрюнмеди гѐзюме.
Бир Аллагъдан къайры аркъа таявум
Ёкъну билдим шо заманда оьзюме.

Хамисат ХИЗРИЕВА



МЕН – САГЪА, СЕН БУСА – ОЪЗГЕГЕ

Бек татли гъислеге чомулуп,
Етишип гелемен оьзенге.
Сюювден кѐпюрлер къураман
Мен – сагъа, сен буса – оьзгеге.

Сююв от оьтгендей санима,
Къарама сюймеймен гюзгюге.
Тутмагъа сюемен къолунгю
Мен – сени, сен буса – оьзгени.

Гѐзлеймен гѐрюшюв гюнлени,
Гѐчемен мен гъашыкъ сѐзлеге.
Сюйгеним деп сырым чечемен
Мен – сагъа, сен буса – оьзгеге.

Таладан талагъа гѐчемен,
Гѐчемен язбашдан гюзге мен.
Сюювюм аманат этемен
Мен сагъа – сен буса – оьзгеге.

* * *

Кёкден учуп барагъан
Бир юлдузну эс этдим
Гьона, юлдуз учду! – деп
Сюйгениме гёрсетдим.

Сюйгеним де иржайып,
Къарай магъа соравлу.
Бир сенден къайры юлдуз
Тарыкъмы дей аявлум.

Сайки, юлдузлардан да
Мен арив деме суюе,
Суювню гючю булан
Мени кёклеге чюе.

Лакъыр этмеге суюе
Арыгъынча, талгъынча,

Янында юлдузун да
Суюе эртен болгъунча.

Ачылгъан къашлар суюе,
Уй толгъан яшлар суюе,
Заманында тепсиде
Татывлу ашлар суюе.

Кёп зат суюеми дагъы
Уллу айып этердей,
Кёгюн ташлап юлдузу,
Ерге учуп гетердей?

Къатынлар, йылы сёзлер
Илигиз эринлеге,
Сёнмейген суювюгюз
Савгъатдыр эренлеге.

* * *

Суюв тёшеп йиберген
Алдым нече хатынгны,
Энемжая тюслеге
Тюрлей эдинг атымны.

«Герекмей гъеч, – деп яздынг, –
Сенден артыкъ къыз магъа!»
Атларыбызны къошуп,
Къазып яздынг доскагъа.

Янаша атларыбыз
Партагъа да яздынг сен,
Экибизни де къошуп,
Картагъа да яздынг сен,

...Тек бугюн муаллиммен,
Дарсымда шо карта бар.
Атларыбыз язылгъан
Биз олтургъан парта бар.

Доскагъа яза бусам,
Атларыбыз яшына.
Яшынгъандай боламан
Атлар сени яшынгдан.

Яшавда чы болмадынг
Къошма эки санавну?
Жамын мен чыгъарсын деп
Къойгъанмы эдинг, аявлум?

* * *

Мен суюмеймен йырламагъа
Сибирь деген якъланы,
Мен болмайман англамагъа
Маънасын буз къатланы.

Англамайман бу ерлени
Оъмюр боу буз ятгъан,
Къонакъ къыз деп къарамайлы
Озьюмню де бузлатгъан.

Бары да халкъ, гиччи, уллу
Къыржанлардай гёрюне,
Аягъында кийиз этик
Къыржанланы гёнюнден.

Объ озенни оьпме суюсем,
Юрек менде кюстюне.
Бизин Каспий денгиз йимик,
Чабып гелмей уьстюме.

Даггыстаным, сени йимик
Сибирь башым сыйпамай,
Къонакъланы бир ерде де
Сени йимик сыйламай.

Юрек ташгъын болуп ташып,
Гетме суйсем бурлугъуп,

Ойлашаман гелгенимни
Мунда кёклер буюруп.

Сувукъмурза айтагъандай,
Чыда, чечме сырынг деп,
Гёзьяшлардан-шиърулагъа
Гёче сени йырынг деп.

* * *

Гетегенде айтдынг: Гёзле, аявлум,
Къайтарман деп кёкден тюшген тамычыдай.
Шо сёзлеринг оьтдю мени жаныма,
Къаркъарама урулагъан къамучудай.

Ахырынчы мюгълет оьбюп яягъым,
Савболлашып мени къолум алдынг да,
Тамчы болмай, буз гесекге айланып,
Тюшежекмен дединг мени алдыма.

Айрылып да битгинчеге янымдан,
Яшмын болуп янарман деп англатдынг.
Кёп ойлашдым къарап сени артынгдан,
Гетедир деп яшны йимик алдатып.

...Мен къалгъанман бийик кёкге бозарып,
Не янгур, не тамычы болуп таммадынг.
Не тюшмединг буз гесекге айланып,
Не де яшмын болуп сама янмадынг.

Янгы яшав къургъанмысан арекде,
Оьзге къызны сююп яда суюдюрюп,
Сююв ёлну биз янаша юрюген,
Къойгъанмысан оьрген болуп гюйдюрюп?

Муна, нече йыллар гетди арадан,
Сени гёзлей, сени ойлай таламан.
Гелгендир деп сен гъавагъа айланып,
Мен теренден тыныш ала къаламан.

ЯНГЫЗМАН

Гёнгиюмде дослукъ да бар, дав да бар,
Бир яллайгъан, бир бузлайгъан яш къызман.
Талпынаман кёкге, ерни къучакълап,
Кёк, ер мени булан, озюм янгызман.

Эки гёзюм сокъур, сени гёремен,
Тавушсуз да къычыраман мен сагъа.
Аякъларсыз сен бар ерге гелемен,
Эркинликде жаным тюшген къамавгъа.

Къансыз давда гёзлеримден къан тама,
Аврув булан мен савлукъну ачаман.
Бир де сени къаравашынг боламан,
Бир къарасанг, бийке къызман, пачаман.

Биревлеге чайнамагъа сагъызман,
Бир оьчлюмен, бир къарасанг – балкъызман.
Савлай дюнья мени булан, къара да,
Тек менсиз бу дюньяда янгызман.

* * *

Савболлашдым гече булан, гюн булан,
Савболлашдым чечек булан, гюл булан.
Савболлашдым дагъы къайтып гелмесдей,
Савболлашдым дагъы къолум бермесдей.

Тарыкъ тюгюл, – дедим, – гече, гюн магъа,
Тарыкъ тюгюл, – дедим чечек, гюл магъа.
Ареклерден сёзлериме тынглагъан,
Тарыкъ! Тарыкъ! – деп къычырды турналар.

Сюйгенинге тарыкъсан дей ювукъда,
Оту гючлю отбаш болма сувукъда.
Буз гесекге айланырсан яллав гюн,
Гёзлей сени биргине-бир аявлунг.

Ёлукъдум мен гече булан, гюн булан,
Ёлукъдум мен чечек булан, гюл булан.
Ёлукъдум мен, сюйгениме сыр чечдим,
Сюювюмню сюювюне гелешдим.

Гъали тарыкъ, – дедим, – гече, гюн магъа,
Гъали тарыкъ, – дедим, – чечек, гюл магъа.
Ареклерден сёзлериме тынглагъан,
Къанатланып, учуп гетди турналар.



Багъавутдин САМАДОВ

ЯШЛЫГЪЫМНЫ ЭСГЕРЕМЕН МЕН ГЪАМАН

Гетди яшлыкъ сорамайлы магъа да,
Ойнай эдим бетлерде, юрт ягдада,
Къакъаларда, талаларда, орманда,
Савлай гюнюм оьтгере эдим орамда.

Тек не этерсен, къартлыкъ геле магъа да,
Мен яшайман ата юртда ягдада.
Яшлыгъымны излей къыргъа чыгъаман,
Тапма болмай теренден талчыгъаман.

Ойнамагъа чакъыра тав бетлерим,
«Чабайыкъ» дей кулайларым-итлерим.
Гиччипавлар къакъаланы уьстюнде,
Яшлыгъымны излей юрек кюстюне.

Тюз айта экен, яшда гьрген яшынмай,
Гъакъны айтдым, гъеч бирин де яшырмай.
Яшлыгъымны эсгеремен мен гъаман,
Огъ, яшлыгъым, сен къайтмажагъынг яман.

ЖЕННЕТЛЕНИ БАВУНДАГЪЫ ТЕРЕКСЕН

*Мисруда Къуръанны гьнгюнден охуп,
Биринчи ерни къазангъан бойнакълы къыз
Зугъайрат Абдурагъмановагъа*

Оьмюрюнгден беш йылынг оьтгюнчеге,
Яшавунгдан яшлыгъынг гетгинчеге,
О Мисруну есир этдинг, къумукъ къыз,
Яратгъан бир Тенгиринге ювукъ къыз.

Инсанлагъа талайлы ёл – Ислам дин,
Гъар ишибиз онгарсын ол Тенгирим.
О Мисруда сен Къуръанны охунг,
Сёз тапмасдай тынглагъанлар гъеч бири.

Земзем сувдай агъылып гъар каламынг,
Мубаракны алдынг къолун, саламын.
Малайиклер тынглагъандыр сёзюнге,
Къарагъанлар гъайран къалды оъзюнге.

Зугъайрат, сен гиччи чечек тюгюлсен,
Женнетлени бавундагъы терексен.
Иманынг дюр таза, ачыкъ юрегинг,
Илбисликден сен йыракъсан, арексен.

РАГЪМУ ЭТМЕСЕНГ, МЕН НЕЧЕ ДЕ ЯЗЫКЪМАН

Мен къулунгну яратсанг да пагъмусуз,
Сен, Тенгирим, къойма мени рагъмусуз.
Къабурда хурт-къомурсгъагъа азыкъман,
Рагъму этмесенг, мен нече де азыкъман.

Гертисинден ялгъаны кёп сёзюмню,
Иман булан юмдургъур сен гёзюмню,
Къыяматгюн ярыкъ этгир юзюмню,
Рагъму этмесенг, мен нече де азыкъман.

Оъмюр битер, битмес мени ялгъаным,
Мал-матагъым пайлар менден къалгъанын,
Ахыратгъа не зат болур алгъаным,
Рагъму этмесенг, мен нече де азыкъман.

Заманында къылмадым беш намазым,
Бек алдандым, дюньяда къалды гъазым,
Къапуллу къда обтгердим къышым-язым,
Рагъму этмесенг, мен нече де азыкъман.

Ярты-юрту тутдум савмун-ораза,
Тутмагъангъа Аллагъым бере жаза,
Гъар инбашда гъар сёзюм малак яза,
Рагъму этмесенг, мен нече де азыкъман.

Аллагъ булан кёп аз болду амалым,
Вай, нече де осал мени иманым,
Бу дюньяда яхшыдан кёп яманым,
Рагъму этмесенг, мен нече де азыкъман.

Ислам динни кюрчюсю – сыйлы Къуръан,
Шогъар гёре шариятны да къургъан,
«Кун» дегенде, тавлар-ташлар да тургъан,
Рагъму этмесенг, мен нече де языкъман.

Рагъмунг болсун мендей зайып къулунга,
Сен тюзлегир сен танглагъан ёлунга,
Къысматымны тапшураман къолунга,
Рагъму этмесенг, мен нече де языкъман.

ЕСИМ, АЛЛАГЪ, БОШ КЪАЙТАРМА КЪОЛУМНУ

Айтма арив, Аллагъ, сени гъар атынг,
Магъамматдыр бизге берген ниъматынг,
Мендейлеге болсун сени рагъматынг,
Шабагъатгъа алсын оъзю Агъматынг.

Дуа гъысапда болсун мени сёзлерим,
Гёзьяш тёге сокъур болгъан гёзлерим.
Каламынг бар «гечермен деп къулумдан»,
Мен де шолай кёп гюнагълы къулунгман.

«Кун» деп айтгъан бир сёзюнг бар аламгъа,
Оъмюр берип, жан салгъансан адамгъа.
Малайикден сыйлы этгенсен инсанны,
Яратгъансан етмиш минг тюрлю жанны.

Тавлар-ташлар, денгизлер, жан-жанывар,
Айынг-гюнюнг, етти къат кёк, юлдузлар –
Барысы да сужда къылгъан Магъаммат,
Малайиклер, кёкдеги гьюрюккъызлар.

Сени досунг – ол бизин де бийибиз,
Оъзю булан болур бизин сыйыбыз.
Шюкюр болсун бу уьмметден болмакъгъа,
Расулуллагъ шабагъатгъа алмакъгъа.

Уьммет учун яратгъансан женнетни,
Бизден алда онда бирев гирмежек.
Женнетлени нече тюрлю ниъматын
Бизден алда гъеч бирев де гёрмежек.

Ахыратда сен тюзлегир ёлумну,
Есим Аллагъ, бош къайтарма къолумну.
Бу дюньяда оъмюрюм оьтдю йырлай,
Ахыратгъа гелермен йылай-йылай.

Шабагъатдан умутумну узьмеймен,
Яратгъаным, сенден рагъму гёзлеймен.
Бу дюнъяда яхшыдан кёп яманым,
Гьюнагълагъа сенден амал излеймен.

АЗИЗ АНА ЮМДУ НЮРЛЮ ГЁЗЛЕРИН

Аналаны балалагъа васияты

Ана айтды ахыр тыныш къалгъанда,
Шо тынышгъа бары гючюн салгъанда:
«Буйрукъ болуп мен гетемен дюнъядан,
Гъасси болуп сиз салмагъыз гъуя да.

Бир-биревге таяв болуп туругъуз,
Татывлукъда арив яшав къуругъуз,
Халкъыбызгъа абур ва сый этигиз,
Бир-биревге къыйын-тынчгъа етигиз.

Балаларым, менден сизге васият:
Арив къылыкъ булан асил хасият.
Балалагъа айтып шулай сёзлерин,
Азиз ана юмду нюрлю гёзлерин.

БИР АНАДЫР ДЮНЬЯНЫ КЪЫБЛАМАСЫ

Ана – гюнеш бизге исив береген,
Ана – юлдуз гече ёл гёрсетеген,
Анадыр аяйгъан азиз баласын,
Бир анадыр дюнъяны къыбламасы.

Анадыр дюнъяны тузу-татыву,
Балагъа йымышакъ тёшек-ятыву,
Айтгъан сёзю балдан татли, къардан акъ,
Баш сыйпайгъан аялары йымышакъ.

Бир анадыр баласындан тоймайгъан,
Авруп ятса, янындан гъеч таймайгъан,
Гъар даим де оюндадыр баласы,
Бир анадыр дюнъяны къыбламасы.

УМУТЛАРЫМ УВАЛДЫ

Сёндю, балам, гёзлеримни нюрлери,
Тюшдю ерге терегимни бюрлери.
Къарным къайнап, ичбавурум сёгюлдю,
Гёзлеримден къанлы гёзьяш тёгюлдю.

Дюр эдинг сен бу дюньяны девлети,
Мен анангны бир баласы, авлети.
Умутларым байлагъан эдим сагъа,
Бу дюньяда таяв болур деп магъа.

Бюрленген терегинг чечек ачмады,
Бермеди юлдузунг кёкде ярыгъын.
Яш кююнгде бу дюньядан гетмейли,
Герек эди магъа сени барлыгъынг.

Юрекдеги хыялларым хыйлы эди,
Бары затдан сени жанынг сыйлы эди.
Тек амал ёкъ. Раббим шулай буварды,
Учуп гетди, умутларым увалды.



Аявлу охувчулар!
Журналгъа язылма унутуп къалмагъыз!
Редакция

Къазикъумукъ адабиятындан

Шаирни 100 йыллыгына



Юсуп Хаппалаев,
Дагъыстанны халкъ шаири

НАКЪЫШЛЫ САТЫРЛАНЫ УСТАСЫ

Бу йыл бизин Дагъыстан республикабызда белгили шаир,къазикъумукъ халкъны гѳрмекли вакили , тавлар элини сыйлы тамазасы ЮСУП РАМАЗАНОВИЧ ХАППАЛАЕВНЫ 100 йыллыкъ байрамы оьтгерилди.

Юсуп Хаппалаев 1916 - нчы йылда Хурукра деген къазикъумукъ юртда тувгъан. Ол муаллим касбугъа ес болуп, хыйлы йыллар школада муаллим касбуну юрютген, директор болуп ишлеген.

Москвадагъы Максим Горькийни атындагъы Адабият институтун заочно охуп битдирген. Шаирни биринчи китабы 1940 - нчы йылда ана тилинде чыкъгъан. Арт-артындан ону китаплары ана тилинде ва орусча чыкъмагъа башлай. Ол таржума булан да машгъул бола ва хыйлы шаирлени асарларын ана тилине таржума этип, дагъыстан адабиятына хыйлы къошум эте.

Юсуп Хаппалаевны асарлары дагъыстан охувчудан оьтюп, ондан тыишда да малим бола. Ону башгъа халкълар да оьз тиллерине гѳчюре. Амма шаирни башлап чыкъгъан биринчи китабыны сююнчю узакъгъа бармай. Ону бары татывун, татлилигин Уллу Ватан давуну башланыву агъулай. Ол оьзюню бир языв тептеринде булай деп хат эте: « 22-нчи июнь – мени тувгъан гюнюм. Бош гюнюм эди. Магъа йигирма беи йыл тамамланды. Уьйде болажакъ къайнатам Магъаммат да булан Хурукда арив олтурдукъ. Къурдашларым гелди. Тюшге таба, мени де къутлап, ювукъларым гъариси гъар якъгъа тозулду : бирлери Кумухгъа, бирлери Кулиге.

Экинчи гюн эртен сагъат дѳртлеге таба мени болажакъ къайын къардашларымны бири – Магъаммат Къурбановну зенги уятды. Ол райком партияны асгер бѳлюгюню ѳлбашчысы эди. Магъа тезлик булан Кумухгъа

етиши деди. « Не болгъан?» – деген соравума ол дав башилангъанны билдирди».

Шо йылларда гъар ватандаш йимик Юсуп Хаппалаев да фронт учун чалыша, халкъны ругъун гётереген асарлар язып, оланы газетлерде чыгъара ва халкъны алдында охуй.

Шо къагърулу 1941-нчи йылда шаир Юсуп Хаппалаев Шамсият булан уйлене ва Магъачкъалада яшай.

Шаир гъар сатырын накъышлап, оз девюрюн суратлайгъан пагъмулу асарлар ярата. Ол дагъыстан адабиятыны кюрчюсюн салгъан шаирлерден бири санала. Юсуп Хаппалаев 1935 - нчи йылда СССР-ни язывчуларыны союзуна къабул этилине. Огъар республиканы язывчуларыны Биринчи тарихи съездини ортакъчысы болма насип бола. Ол халкъны сюювюн де, Пачалыкъ янындан гъюрмет де къазана – огъар Дагъыстанны халкъ шаири деген сыйлы ат бериле. Сулейман Стальскийни республика савгъатына ес бола. Кёп тюрлю орденлер, медальлар ва озге багъалы белгилер булан савгъатлана.

Юсуп Хаппалаев озюню накъышлы сатырлары булан халкъны юрегинде оз ерин тутта. Ол токъсан йыл оьмюр сюрдю ва озюню яшаву булан озгелеге де уьлгю болуп къалды. Пагъмулу шаирни накъышлы асарлары дагъы да кёп юз йыллар яшажакъ . Халкъ огъар накъышлы сатырлары устасы деп тегин айтмагъан.

Ёлланы санаву ёкъ,
Ким санагъан оланы.
Бирев тынч ёлну излей,
Башгъасы – тик ёлланы.

Бир боранлы, бир гюллю,
Бир де елли кёкюрегим...

ЁЛЛАР

Сен магъа къайсы ёлну
Сайлагъансан, юрегим?

– Эгер юрюген бусакъ,
Енгил ёлланы тутуп,
Шунчакъы авруйму эдим,
Рагъатлыкъны унутуп.

НАРЫСТАНЫ ТЫНЫШЫДАЙ ЮХЛАЙГЪАН...

Нарыстаны тынышыдай юхлайгъан,
Сессиз эди бугюн тангны чавушу.
Мычыгъышлы къонагъымны атыны
Югени де чыгъармады тавушун.

Гъатта язып болмай турдум сатырны,
Тюшюм бёлюп гелген излеп икълыкъны.
Тартына эдим уятар деп шо мюгълет
Къаламыны тавушу да шыплыкъны.

МАГЪА ТАВНУ КЪЫСЫГЪЫНДА ТАР ТЮГЮЛ...

Магъа тавну къысыгъында тар тюгюл,
Ёл танглайман озюм мен.
Тарлыкъдан тегюлеми
Денгизлеге озенлер?

МЕН ТАВ ТЮГЮЛМЕН...

Мен тав тюгюлмен,
Гиччи бир тююрмен,
Тюшген шо тавдан,
Шо тююрлерден
Тувула тавлар...
Тавлуларым мени–
Окътем ва яхшы.
Барыбыз да биз –
Уллу да, яш да
Рагъмуну урлугъун
Себебиз ерге,
Емиши етсин деп
Ватангъа, элге.

Мен ташгъын тюгюлмен –
Тамчысыман ону.

Тамчылардан бола
Тав озен толлу.
Ичсене, ёлавчу,
Сувундан салкъын.
Сувдай сыйлы бол деп,
Уыйретген халкъым.
Къаныбызгъа бизин
Синген къардашыкъ.
Къангынча сувундан
Ич сен, къурдашым.
Биз сыйлагъан чакъы
Сыйы да артар,
Халкъыма, элиме
Бары да къайтар.

*Супиянат МАМАЕВАНЫ
таржумасы*



Ногъай адабиятындан

Язывчуну 70 йыллыгына



Бийке КУЛУНЧАКОВА,
Дагъыстанны халкъ язывчусу

Бийке Кулунчакова – ногъай халкъны пагъмулу язывчуларындан бириси. Ол язывчу, драматург, шаир, публицист ва таржумачы гысапда да танылду. Бийке Кулунчакова ногъай ва рус тилинде чыкъгъан хыйлы чебер китапланы автору да дюр. Ону «Бир агълюде», «Боз торгъай», «Къазбек», «Къурчакъ», «Шолай да бола», «Тунгуч» деген хабар китапларын ногъай охувчулар кеп сююп къабул этген.

«Огъ, ойларым, ойларым» деген шиъру китабы булан Бийке Кулунчакова пагъмулу шаир де дюр экенин исбатлады.

Бийке Кулунчакованы чебер асарлары къаракълпакъ, узбек, таджик, поляк, немис тиллерине де гечюрюлген. Ону уьч китабы рус тилде Москвада тюрлю-тюрлю издательстволарда чыкъгъан.

1994 йылда Бийке Кулунчакова «Дагъыстанны халкъ язывчусу» деген сыйлы атгъа ес болгъан.

«Тангчолпан» журналны охувчуларыны атындан Бийке Кулунчакованы къутлай туруп, огъар къатты савлукъ ёрайбыз ва янгы-янгы асарлар яратма насип болсун деме сюебиз.

* * *

**Мен оьлгенде, билемен
Нечик сыйлы боларман.
Макътав сёзлер сеземен,
Агъар гючлю агъымдай.
Чёлню сыйлы къызы деп,**

**Бизин ерни данкъы деп,
Чачы агъаргъан агъайлар,
Инандырып айтарлар.
Дослар чыгъар ортагъа.
Гёзьяшларын гёрсетип.**

Халкъ да тынлар олагъа,
Бек сукъланып дослукъгъа.
Барындан да кѣп сѣйлер,
Яхшы сѣзлер битгенче,
Оьлгенимни гѣрмеге
Кѣпден негет этгенлер.
Гъакъ юрекден йылайгъан

Эки-уьч гиши болса да,
Ону гъеч ким эслемес,
Къайгъысын бѣлюп билмес.
Шо саялы, тилеймен,
(Бош сѣзлерден безгенмен)
Оьлгенде сама аярсыз,
Иннемей кѣрге саларсыз.

ОЙЛАРЫМ

Огъ, ойларым, ойларым,
Сизден къайда къачайым?
Йыракълагъа гетсем де,
Булутлагъа етсем де,
Менден алдын ълумда
ълугъасыз алдымда.
Авруп сама къалмайсыз,
Адашып да болмайсыз.
Тынчайывну билмейсиз,
Тынчлыкъ магъа бермейсиз.
Оьтген-гетген зарымны
Эсге салып къыйнайсыз.
Бир гиччине янгылсам,
Гъакъылымны чайнайсыз.
Чѣп чакъы айыбым да
Намус торгъа тутула,
Гъейлер, ойсуз адамлар
Сизден нечик къутула?!
Ойсуз яшажакъ эдим,
Билсем кююн, къайдасын.
Ойсузлар нечик яшай,
Чегер эдим пайдасын.
Ойлардан таза талып,
Къалгъанман бир гюн къалгъып,

Тюш гѣремени ажайып:
Талгъан жаным тынчайып –
Ойларым авруп къалгъан,
Гъалсыз гъавкъатсыз болгъан.
Мен де ондан сююнюп,
Къурчакъ йимик гийинип,
Янгы яшав башладым,
Ой дюньямны ташладым,
Гезеймен. Ял аламан.
Ишге бармай къаламан.
Тартынмайман гъеч затдан,
Илинмеймен гъеч затгъа.
Янгылмагъа къоркъмайман,
Намартлыкъдан къачмайман.
Гечелерим де рагъат –
Юхлайман пап-парахат.
Амма мени гѣргенлер
Къачалар менден, адап,
«Ойсуз! Ойсуз! – деген сѣз
Айта магъа гъар-бир гѣз...
Юрек гючлю тебивден
Ачылып къалды гѣзюм...
Тюш экенин билгенде
Сююнюп къалдым оьзюм...

* * *

Алыс ългъа чыкъгъанда,
Къарай эдим якъ-якъгъа.
Яшыл тѣшли тавлардан,
Гююш тюсли сувлардан
Гѣз айырып болмайман,
Къайтып-къайтып къарайман.
Гюн де жувакъ, бек йылы
Кѣк де ачыкъ боявлу.
Балики, къувнакъ, гѣнгюллю
Оьтер эди ълум да,
Эгер ярны четинде,
Къара ташны бетинде
Янгыз терек тургъанны

Эслемеген бусам мен.
Тавну ташын парх ярып,
Тамурлары ъл салып,
Къарангыдан ярыкъгъа –
Алгъасагъан яшавгъа.
Къайда насип янгызгъа,
Тувгъан болур сынавгъа!
Яны-яннавуру ъкъ
Къыйында къол ялгъама.
Сююнчлерин бѣлмеге
Гъакъ дослар ъкъ гелмеге.
Неге дагъы ол янгыз,
Тавгъа-ташгъа тармашып,

Тура неге бу ерде
Яшав учун талашып?
Бир де геле эсиме:
Тавну йылы тешюнде,
Тереклени ичинде
Осаллары да оьсе...
Мунда буса – нечик гюч!
Бир гюню де болмай пуч!
Гьар гюн ябушувда ол.
Къыйынлы къысматын да
Янгыз оьзю енге ол.
Адам чыдамас эди,
Бу зулмугъа терекдей...
Янгызлыкъ, къувун елдей.
Къоркъутарды юрекни...
Нечик оьктем эдим мен
Яшав ёлну башында.

Инбашынга башым салып,
Йылар эдим, йылар эдим.
«Яшав нечик къатты...» деп,
Бир сагъа айтар эдим.
Оьгей ана гъакъында
Бала чакъда мактапда,
Талчыгъып, йылай туруп,
Охугъанман китапдан...
Шо заман билмей эдим,
Билмей эдим мен, яшда.
Хатирсиз оьгей ана
Болгъан экен ол – яшав!
Менмен деген досларым,
Дослугъумну кирледи.
Зор уллу сюювюмню
Сюйгеним де билмеди.
Эки балам – байлыгъым,
Авруй туруп чакъ-чакъда,
Авур болду юрек югюм,
Сыймас йимик къучакъгъа...
Далап эте, битди гючюм,
Билдим загъматны сыйын.
Бир гиччинеу уьстюнлюк де
Гелди магъа бек къыйын.
Барын да айтсам, кёп болар,
Кёпден ачий кёкрегим,
Гьар-бир оьпке ёл алар,
Къатдырмасам юрегим...
Инбашына гьеч кимни
Башым салып йыламан!
Къысматыма бугюн мен

Юрек айтгъанны этип,
Къыйын этдим башыма.
Ярахсызгъа, намартгъа,
Бермей эдим салам да.
Талавурчу тайпаны
Санамадым адамгъа.
Тек къара къастлыланы
Намарт ойлар бийледи.
Мени таза къастларым
Батмакълыкъда ийледи...
Тувра сёзде тайышып,
Тувра ёлда туюлюп,
Тююзюм гёмюлюп терен
Сюрюндюм мен кёп керен...
– Янгыз терекге бойлу
Къарайман энни ойлу...

* * *

Рази болуп къаламан:
Бала чагъым оьтмеди
Элсиз-гюнсюз, ят ерде,
Оьгей ана гирмеди
Бизин насипли уьйге.
Яш юрекни йырлатып,
Сав дюньяны сюдюрюп,
Эсде биринчи сююв
Бийлеген ойларымны.
Нече гъашыкъ сюювюм
Савгъат этип гелтирди,
Нече къурдаш дослугъун
Къыйынлы гюн билдирди.
Аз тынчайып, аз юхлап,
Авур оьтген гюнлерим
Аяп мени, эл сыйлап,
Уьстюнлюклер гелтирди.
Юрегимни къувнатып,
Балаларым да оьсе...
Тойларында бийисем,
Болар эдим бир оьктем!
Эгер де таныш бирев,
Ёлугъуп магъа бир гюн.
«Яшав нечик бара?» деп,
Сораса гъалым-гюнюм,
«Бош гетмеди яшавум, –
Дермен. – Оза гьар гюнюм
Ишде, ойда, билимде,
Енгилевде, енгивде»...

*Супиянат МАМАЕВАНЫ
таржумасы*

Дарги адабиятындан

Шаирни 70 йыллыгына



Аминат АБДУЛМАНАПОВА,
Дагъыстанны халкъ шаири

Аминат Абдулманапова дарги халкъны пагъмулу шаир кызыларындан бириси. Бу йыл ону яшавунда белгили агъвалат болду – шаирни 70 йыллык байрамы республиканы хыйлы школаларында ва тахшагъарыбызда оьтгерилди.

Аминат Абдулманапова Москвада Максим Горькийни атындагы Адабият институтун битдирген. Ону ана тилинде ва орусча хыйлы китаплары басмадан чыкъгъан. Ол яшлар учун да китаплар чыгъаргъан. Аминатны яратывчулугу булан охувчу тезден таныш. Шаирни шигърулары оьзге халкъланы тиллерине де таржума этилген. Ол “Дагъыстанны халкъ шаири” деген сыйлы атгъа ес болгъан. Биз де Аминат Абдулманапованы юбилей байрамы булан къутлай туруп, огъар дагъы да ари в асарлар яратмагъа савлукъ ва узакъ оьмур ёрайбыз!

* * *

Къумукъ шаир Жаминат Керимовагъа
багъышлана

У чуп гелип балконунга
Жымчыкъ булан гёгюрчюн,
Йырлай сагъа янгы йырлар,
Ем себесен йыр учун.
Къурдашлардай сыр чечесиз,
Бир-биревню англайсыз.
Къушлар сени, сен къушланы
Йырларына тынглайсыз.
Олар сени ялкъма къоймай,
Янгызлыгъынгни бёле.

Къайтып-къайтып терезенге
Гёнгюнг алмагъа геле.
Амма бугюн ёкъсан... оьзюнг,
Къушдай учгъансан кёкге...
Алгъыш эте къурдашларынг
Гъар бюртюкге сен тёкген.
Терезенге къарай-къарай,
Пашман сарнай къушларынг...
Оьзюнг булан язны элтип,
Къойгъан йимик къышланы.

* * *

Гюлюсен гёк тавланы,
Амма билмейсен озюн,
Сагъа сувун ичире,
Къуруду эки гёзюм.

Оьктем къушу тавланы,
Елегенсен кёклени.
Къанатларым увалгъан –
Ерде къайгъым кёп мени.

* * *

Мен болмайман англап сырын яшавну,
Биревлени къышлары да даим яз,
Ай да, Гюн де берилсе де бир йимик,
Биревлеге яллав яйда йылыв аз.

Мен болмайман англап сырын яшавну,
Биревлеге даим байрам,
Даим харс.
Биревлеге гъар гюн къайгъы,
Гъар гюн яс.
Мен болмайман англап сырын яшавну.

* * *

Неге мунча талпына эдим кёклеге,
Янгурлайын къайгъы тёкген башыма?
Ер тюбюню гъайран гючюн йырладым,
О да мени чайкъады оз хошуна.

Талпынсам да кёкге, тёшюм къысыла
Тюшдюм ерге, мен чи ерде тувгъанман.
Негер тарыкъ магъа кёклер, ер тюбю,
Мен чи бары къайгъым ерде къувгъанман.

Супиянат МАМАЕВАНЫ таржумасы





КЪУМУКЪЛАНЫ ЖАМИЯТ КЪУРУУШУ

Къумукъ жамиятны бары да къатлавларына тиеген затланы аян этип, ачып-чечип, шоланы маънасын гючюбюз етген даражада малим этмеге хыялыбыз бар. Биз эсгерип ойтме сюеген чакъы маълуматлар, аслу гьалда алимлени китапларындан алынса да, шо китапланы атларыны, язылгъан бетлерини барысы да берилмежек. Неге тюгюл, бу илму ишлени къалиплерини дазуларында (канонлары булан) язылагъан иш тюгюл. Биз охугъаны-билгенни халкъ да англасын деп язылгъан иш бу.

Буишибизнитарихизаманынайтсакъ, къумукълар оьзтёре чегъукуматында – Шамханлыкъда яшайгъан заманы. Дагъы да мекенлешдирсек, 1813 йылдан аляжкъда, пача Россия Дагъыстанны елегинчеги девюр. Жамиятны къатлавларын айтагъанда, санайгъанда уьстден тюпге багъып санасакъ онгайлы болур. Бу тизимни булай этген жамиятны таварихи - оьсюмю, биз де шону о кебинде алсакъ маъналы ва тюз болур деп гьисап этебиз. Тарихде мердешли къумукъ жамият, биз ойлашагъан кюйде, уьч уллу кастагъа – къавумлукълагъа (клангъа) бёлуне. Олагъа бёлмелери деме де ярар.

1. Бийлер, беклер, мурзалар, къарачыбеклер. Буланы арасына яртыбеклер, яртыбийлер саналагъан чанкаланы да къоша бирлери - булагъа атоллулар, асылкъанлар, акъсюеклер деп де айтылып гелген. Айтылмагъы булан халкъ бу кастаны оьзге касталардан асыллыгъын, оьрлюгюн, айрылыгъын гёрсетме сюе, неде бийлеге-беклеге олай гьисап этмеге къоя.

2. Оьзденлер - къумукъ халкъны орта оьзеги, аркъа сюеги. Булар да оьзлени оьзтёре челиги булан уьчге бёлуне: 1) Тёре оьзденлер - салалар, уллулар, къабакъ оьзденлер. 2) Орталар - къаралар, дёгереклер. 3) Сайлар - салам оьзденлер, чагъар оьзденлер, азат оьзденлер. Аслу масъала - оьзденлени барысын да тараплагъа бёлноп англатмакъ. Оьзденликни гъакъында гелеген ишибизде хабарлама хыял этебиз.

3. Есирлер - бу тарапгъа чагъарлар, къуллер, райатлар гире. Гъар миллетни оьзлеге башчылыкъ этеген кастасын-къавумун-тайпасын сайлайгъан кюю башгъа деме ярай. Шо касталагъа - тайпалагъа пайланыв башгъа болагъан йимик, ол касталаны дазуланыву да башгъа. Индияны халкъларында шо касталар даимликге сайлангъанда йимик айрыла, бир кастадан башгъа кастагъа чыкъмагъа ёл да ёкъ, ёрукъ да ёкъ.

Бир-бир миллетлерде буса шо касталаны бёлме дазулары онча да бийик тюгюл. Демек, бир кастадан адам оьзюню гъаракаты, гьюнери булан башгъа кастагъа чыкъмагъа ёл къоюла, ёрукъ да бар. Къумукъ миллетде бийлени-беклени къавуму да, шо гьиндус миллетде йимик, ябукъ къавум. Демек, огъар гириш - чыгъыш ёкъ. Бу закон минг йыллардан берли къата - бегий гелсе де, язылгъан закон болуп гечге таба чыкъгъан. Огъар «Рустем ханны кодекси» дейлер. Атын Рустем хандан алса да, законну Рустем ханны атасыны атасы чыгъаргъан дейген тарихчилер де бар. Бу биз айтма сюегени буса

башгъа - бу закон минг йыллардан бегий гелген закон. Рустем ханны заманында буса, пачалар-хочалар-бийлер болма белсенгенлер кѣп бола турагъанда, аян айтып башы айлангъанланы айыкъдырмагъа деп, бу закон янгыдан такрарлангъан деп эсибизге геле бизин. Бу Рустем ханны закону дейген документде бий - бек болуп янгыз бийден де, бийкеден де гебин къыйылгъан бракта тувгъан адам болмагъа бола. Бийкеге бий тюгюл адамгъа эрге бармагъа бир ёл да, бир сокъмакъ да ёкъ. Барса да, гебини де гъарам, тувгъаны да пич. Бийлеге бийке тюгюл тиштайпаны гебинли къатын этип алмагъа ёл бар. Амма олай гебинли брактан тувгъан авлетлер бий де, бийке де болмай. Олагъа Къумукъда чанкалар деп айтыла. Оланы жамиятдагъы ери, даражасы озденлерден эсе оърде болур, тек бийлер-бийкелер булан тенг болмас. Жамият батгъычгъа буса /огъар русча социальная лестница дей / орта асруларда да, бырынгъы заманларда да тенгирлерден гелген тербенмес канонгъа йимик къарай болгъан. Шавхалланы алып къарасакъ, олар айры каста (къавум) болмагъан. Шавхал оылгенде янгы шавхалны бийлени арасындан сайлай болгъанлар. Къумукъланы тах елер законуна гѣре олар сайлай туруп онча башын авуртдурмай болгъан. Неге десе, алдагъы шавхал сав заманда да ону вариси кърымшавхал, неде, ярымшавхал деген даража аты – статусу булан, Уллу Бойнакъда олтуруп, тах елемеге гъазир болгъан. Булай адат буса алдагъы шавхал оылгенде ону варислерин шанжалдаван къоруй. Демек, Шавхаллыкъда биринчи адам шавхал буса, экинчи адам кърымшавхал неде ярымшавхал болгъанлыгъын аян эте.

Шавхал деген сѣзню ич маънасына къарасакъ, огъар тарихде кѣплер оз англавларына гѣре тѣрелик этген. Пайхаммарны къурайиш тухумундан, ону атасыны агъасындан таба тамур алып англатыв берегенлер де кѣп. Пайхаммарны тайпасындан болмагъа къаст этгенлени башчысы, биз билсек, Чопан шавхал. Пайхаммардан тамур алмакъ янгыз абурлу болмакъ болуп къалмай, пайхаммарланы къанын тѣкмеге ярамайгъанлыгъы да бар. Олай болгъан сонг пайхаммарлагъа къошулуп башын сакълама амал этегенлигини алааматлары да бар тура, бирдагъы, Шавхалланы аталары шам деген элдеги Хал деген юртдан чыкъгъан деп де айталар. Къумукъланы миллет булакъ-башы болгъан камирлеге (кимэр) бырынгъылар шан дей болгъан. Шавхал шан+хандан гелмеге де бола. Бу гъасил пикруну биз де къюрчюлю ва оравлу гѣребиз. Шавхаллыкъны тарихи теренден гелсе де олагъа шавхаллар деп айтывлагъанлыкъ монгол девюрден алда ёкъ. Монголлар башчысы Темучинге озтѣречелик, айрычалыкъ /исключительность/ бермеге суйгенде ону, акъ кийизде де олтуртуп, гѣтерип яллайгъан уллу отну айланасындан тогъуз керен сагъат айланагъан якъгъа багъып айландыргъанлар. Шам бырынгъы тюрк тилинде акъ, ярыкъ, таза дегенликни де англата. Отну дѣгерегинден гюн айланагъан якъгъа багъып айландырып, олар ханын акълагъан-тазалагъан-сюзюклеген. Биринчи къумукълардан монголлар пача этип тахгъа миндирген, таж гийдирген Акъсабир ханны да, къарагъанда, шолай шамлагъангъа-акълагъангъа – тазалагъангъа ошай. Бу мердеш янгыз монголлардан гелген мердешми, яда бырынгъы алтай тилли халкъланы ортакъ мердешими, биз билмейбиз. Бийлеге-князлагъа Русда да «его светлость» дегени шондан болмагъа ярай. Русь Алтын Тахны бир яркъычы экени аян. О саялы адатларыны да, эдеплерини де кѣбюсюн олардан алгъан. Гъали биз табып

болгъан чакъы шавхалланы гезиги булангъы списогун да берейик:

1. Акъсабир шавхал. 1239-1240 й.й.
2. Исми шавхал. 1278 йыл.
3. Басгъакъ шавхал. 1327 йыл.
4. Бадру шавхал. 1355 йыл.
5. Эмир шавхал. 1396 йыл.
6. Магъаммат шавхал. 1440 йыл.
7. Чингиз шавхал. 1448 йыл.
8. Къази Солтан шавхал. 1460 йыл.
9. Усми шавхал. 1480 йыл.
10. Улакъай шавхал-1. 1500 йыл.
11. Улакъай шавхал-2. 1520 йыл.
12. Умал-Амал-Умалат шавхал. 1540 йыл.
13. Будаи шавхал. 1566-67 й.й.
14. Бийболат шавхал. 1569 йыл.
15. Сурхай шавхал-1. 1571-72 й.й.
16. Чопан-Чопалав шавхал-1. /оьлген 1574 йыл./
17. Сурхай шавхал- 2. 1589-1608 йыл.
18. Андий шавхал, Чопан улы - Капиркъумукълу. 1614-23 йыл.
19. Элдар шавхал, Сурхай 2 улы. 1623-35 йыл.
20. Айдемир шавхал, Султан Мут улы. 1635-41 йыл.
21. Сурхай шавхал 3 /Чолакъ/ 1641 йыл 1667?
22. Сурхай шавхал 4, Герей улы 1642-68 й.й.
23. Чопан шавхал 2. 1668-72 й.й.
24. Магъмут шавхал. 1672-82 й.й.
25. Будаи шавхал 2. 1682-88 й.й.
26. Муртазали шавхал /Муртад Али/. 1688-1700 й.й.
27. Герейхан шавхал. 1712-1717 й.й.
28. Умалат шавхал 2. 1717-19 й.й.
29. Адилгерей шавхал. 1719-25 й.й.
30. Герей шавхал 2 1725-34 й.й.
31. Хасболат шавхал, Адилгерей улы 1734-58 й.й.
32. Элдар шавхал, къазанышлы Муртазали улы./ 1735 й.й.
33. Агъмат хан Мехтули. 1744 й.й.
34. Баммат шавхал / Тишнек /, Герей улы. 1757-84 й.й.
35. Магъди шавхал 1 /Ширданчы/ 1757-58 й.й.
36. Муртазали шавхал, Магъди 1 улы. 1757-84 й.й.
37. Баммат шавхал 2, Магъди 1 улы. 1784-97 й.й.
38. Магъди шавхал 2, Баммат улы. 1797-1830 й.й.
39. Сулейман Паша, Магъди 2 улы . 1830-36 й.й.
40. Абдул Муслим шавхал, Магъди улы 1836-60 й.й.
41. Шамсутдин шавхал, Абдул-Муслим улы. 1860-67 й.й.

Шу шавхаллар биз табып, токъташдырып болгъанлары. Кёбюсюню йыллары мекенли туюгол. Бир-бир девюрлерде шавхаллар болмагъан, бир-бир девюрлерде бир-нече шавхал болгъанлыкъ да бу списокгъа чийсынлыкъ гелтире. Масъаланы биз салдыкъ, артын тарихчилер гелтирер бугъай деп айттып. Гъалиге къумукъ халкъны, Къумукъ шавхаллыкъны мекенли тарихин язагъан касбусу тарихчи бизге къаршылашмагъан. Ондан-мундан чёплеп язылгъан ишлер ёлугъа, шо себепден бизин яшлар да тура школада Ювукъ Гюнтувушну да; Грецияны да, Римни де тарихлерин теренден ахтарып.

Бу ишибизде биз шавхалланы айтдыкъ. Гележек язъив ишибизде къумукъ жамиятдагъы оьзденлени де, оьзденликни де гъакъында сёйлеме хыялы-

быз бар. Бу ерде биз бирдагы бир масъаланы чечмеге суйдюк. Бизде бий - бай - бек деген бир-бирине ошашлы сёзлер кёп ёлугъа. Булар жамиятны къатлавлары булан байлавлу экенге бизин тергевиюбюзге тюшдю. Алда биз бийлер янгыз бийден де, бийкеден де тувса болагъанны айтгъан эдик. Бай буса акъчасы, малы-матагы кёп гиши. Бай кимден де тувма бола, оланы жамият къавум гысап этмеге де тюшмейдир. Бу ерде биз бийни де, бекни де айырсакъ бола. Озьюбюз хотгъагъан чакъы кагъыз алагъожадан биз алгъан пикру, чыгъаргъан натижа шудур: бий - удельный князь. Ону оьзю еслик этип тутгъан ери-мюлкю, топурагы-халкы бар бек. Бек деген социальная каста жамиятда башчылыкны тутагъан, къочулукъ юрютеген бир къатлавлару аты. Булагъа уделы болмакъ борч тюгюл буса ярай. Къумукъ жамиятда бийлер-беклер, эркеги-тишиси булан санагъанда, халкны ярым процентин де тутмай. Бу ерде бизин халкны къавумларыны-къатлавларыны къалынылыгын, санавун да айтып къойсакъ дурус болур. 1861 йылны 21 августунда халкны гысап санавун чыгъаргъанда иш шулай болгъан:

	Эренлер	Къатынлар	Жамы	%
Беклер	1278	1330	2608	0,4 %
Ругъанилер	4500	4100	8600	1,4 %
Савда	7592	6930	14512	2,4 %
Оьзден	281 524	277 702	559 226	93 %
Къуллар	1900	1987	3887	0,6 %

Йырчы Къазакъ нечакъы: «Оьзденлери къулгъа дёнген Къумукъ» десе де, бизин халкны къуллар янгыз ярты процентин тюгюл тутмай болгъанын унутма тюшмей. Крепостной Россияны бир саны болсакъ да, биз Лермонтов айтагъан: «Страна рабов, страна господ» тюгюлбюз. Бийлерден сонг бизде мурза, неде мирза деген даража ат да ёлугъа. Мирза - эмир - заде деген сёз тагъымдан амалгъа гелген. О да эмирни уланы, эмирни вариси деген маънаны бере. Русча айтса «наследный принц» деген маънада. Сонг бийлер-беклер бекша-бийша тюгюллеге табушса, тува болгъан чанка. Бир-биревлер бий-бек биринчи гечелер ювукълукъ этгенде тувагъан балагъа къоягъан титул ат демеге сюелер. Сайки, чанк этилгенде тувгъан зат деп. Биз ойлашагъан кюйде, иш бираз теренде болмагъа герек. Илянкы мунда къыйышмай. Бийлер, оьзлени удельный-варислик юртларындагы сала оьзденлерден къатынлар алып, оьзлеге шо юртда турма ожакъ къура, юртгъа да, халкына да бегий.

Чопан шавхал 16 асруда Капиркъумукъдан алгъан къыздан болгъан Чанка Чопанны тухуму. Чопан шавхалдан тутуп Абдул-Муслим шавхалгъа ерли къуллукъ эте гелген олар бийлерине. Шо кюйде къошулгъан болгъан Чопан шавхал къабартын Узун Черкесни кызына да. Ондан тувгъан Солтан Мут, ондан тувгъан бары да Ариякъ бийлер. Бу бийлени аслуларын да айтсакъ, арив болур ери гелгенде. Бек-каста аты бийлени, бий-уделы-варисли эли бар бий деген эдик биз.

Оьзден къыздан тувгъан Солтан Мутну тухуму нечик бий болгъан дагы? Акъсакъ Темир тозгъан Ариякыны бары да къумукъларын тизген - къураш-

дыргъан Солтан Мут оз къасты булан озю къургъан элин де, халкъын да. Халкъны душманлары булан ябушувда бир бий де этмеген чакъы гюнер де, къоччакълыкъ да гёрсетген ол сав Кавказ якъгъа. Уланы Айдемирге шавхаллыкъны легитимно бермеклик булан бары да Дагъыстан элита Солтан Мутну бийлигине де, уланы Айдемирни шавхаллыкъына да мюкюрлюк, табилик этип тургъан болгъан. Бир-бир агъайлар шавхал чанка, бийкени къатын этип алса, чанкабек бола. Сонг ондан тувгъанлар бийлеге къошула демеге сюе. Тюз тюгюл! Абдул Муслимни уланы Далгъатбий, къазанышдан озден къыз алгъанда, найип Жаммалютдюн тувгъан. Озю де шавхал чанка. Нега дагъы олай буса Жаммалютдюн бий гысапланмай? Къатын этип Бийке Патиматны алгъан чы ол? 1886 йылдагъы халкъны санавун алып списокда Жаммалютдюнню атына къызыл шакъы булан «чанка» деп язылгъан.

Къалада Абдул Муслимден сонг къалгъан къуллукъ этегенлени санаву 52 адам болгъан дейлер. Оланы арасында асгерлер - нёкерлер, алимлер, писирлер, шаирлер, йырчылар, моллалар-къадилер, усталар, атчылар, къушчулар, юлечилерине ерли болгъан дей. Насип болса, ювукъ заманланы ичинде, озденликни ва озлени озденлени, оланы тюрюлерини гъакъында хабарыбыз болажакъ.

Биз пайдалангъан тарихи документлени бирлери шулар:

1. Артамонов М.И. «История хазар».
2. Гумилёв Л.Н. «Тысячелетие вокруг Каспия».
3. Шихалиев Д.М. «Рассказ кумыка о кумыках».
4. «Дербент-наме».
5. Шихсаидов А.Р. «Дагестанские исторические сочинения».
6. Алкадари: «Асари Дагестан».
7. Атаев Б. «Державное село кумыков».

*Гъанипа АКАЕВ,
Казим КАЗИМОВ*



Аявлу охувчулар!
Журналгъа язылма унутуп къалмагъыз!
Редакция



КЪУМУЖЪНУ СЫНАЛГЪАН СЁЗЛЕРИ

Давамы

II

Пайхаммарны кызы буса да, къайнана – къаявлу, болмас аявлу.
Пакъыр – инни душманы, гёрме ярамай аны.
Пасат ожакъны баласы башын сёгер.
Пакъыр ую – онгайсыз, байныки десенг – батгъыч.
Пача да пашман болур, пашманлыкъсыз – жан³⁰ болур.
Пайдасызгъа пай болмас, пай болса да, бай болмас.
Парахатлыкъ – пакъырлыкъны ачгъычы.
Палиж бусанг, мал ахтарма, бал ахтар.
Пакъырлыкъ яшавгъа сакъат буса да, эркекликге – эркинлик.
Питнечи бирни берир, онну алыр, ону да илип барыр.
Пуллудан пурман алыр, пулсуз алдын буса да³¹.
Пучлукъда – борчлукъ.
Пёрмилер тюрлю, алданмагъан – огъурлу.
Пични пислигинден, писни пислиги артыкъ.
Парз болмагъанны пайдасындан къач.
Пакъыр бишер, салкъынчы ашар.
Питнечини тилинде – балы, тилчигинде – агъусу.
Пуч юрюген – пуч оьлюр.
Палчыны палы тюз болмаса да, пайдасы тюз.
Пичге пич демей, ямангъа пич дей.
Пайдасызны къуйругъу – башы гёргенни гёрюр.
Питнени къырдагъы къыра³².
Пуч гишини пилаву – талаву.
Пана дюньядан да пай герек, пайны алма пай герек.
Палхус палхус болмас, къатыны палхус болмаса.
Пелекет – къылда, экинчи – тилде³³.
Пусгъунсуз³⁴ уру болмас, чириклик къуру болмас.
Покълу ер алтын³⁵ тегер, текмеген аны сёгер.
Пашманлыкъ – жан авруву, къалгъаны – сав авруву.
Пакъыр бусанг, тез уйлен, бир ким етишмей кюйлен, биринг сени отуз-
дур, кёбюсю экев тюздюр³⁶.

КЪ

Къыйматны гелеткисине берме, гёрюнгенине бер.
Къади язгъан бузулур, Аллагъ язгъан бузулмас.
Къади оьзюне ёл табар сёзюне.

Къуватгъа базынма, юрекге базын.
Хохабазлыкъ этмес, къодукъ болмагъан, аввал сокъур болуп артда гёр-

меген.

Къаркъараны гъюне[р]сизи – гъюрметсизи.
Къагърулу гюн къатмагъан – оъртен тюшсе де оътмес.
Къаламы къартда сынар, къартайса, нарт да сынар.
Къас[т] булан къала болур, къас[т]сыз иш ала болур.
Къалкъанлы жанын сакълар, къаракълы³⁹ янын сакълар.
Къайюм⁴⁰ – етимге тюгюл, етгенге де герекли бола.
Къыйматлыны къыдыр ал, учуздан чыкъмас гъеч бал.
Къавумсуздан уыйленме, къавумлу бола туруп; хоншуда бола буса, чыкъ-
ма авулгъа юрюп.
Къапасына къарама, къалибине къара.
Къалкъыч⁴¹ урмас халкъынга, къалкъыдан гъайы бо[л]са.
Къас[т]лы гиши – хадирли иши.
Къоркъач эрге эл болма, элден ёлдаш тапмасанг.

К / Г

Гючюк ит болур, ит къарт болур.
Касбулу касип болмас.
Касбу – байлыкъ, мал – бир айлыкъ.
Кёп сёз – Къуръангъа ярашыр.
Гелмеге ихтияр сенде буса да, гетмеге ихтияр – сенде тюгюл⁴².
Кёмекли гиши – гёрмекли гиши.
Гёзюн юмгъан таш ютар.
Кёпден сорама, хабарны кёрюкден сора.
Кёпге сора, гёнгюнге суюгенни эт.
Гюлню тегенегин тергемей, ийисин тергей.
Кёк урмасын, гюн урсун.
Гёнгюлсюз къатын [кюцсюз] улан табар.
Гюн гёрмеген гюн гёрсе, гюнде чыракъ яндырыр.
Гёзю авругъан гюн суймес, гёзде оъзю болса да.
Кюлеме хоншунга, гелир башынга.
Кюйсюз демек – ач демек, кюйлю демек – гюч демек.
Керемсиз⁴³ гиши – кепленмес иши.
Кюйлю къатын – тойлу къатын.

Гелимни кёбю-азы гъеч, терезени тешиги болмаса.
Гелинни – аягъындан, къойчуну – таягъындан.
Гюнеш – гюнню чечеги.
Кумада⁴⁴ тургъан – гюм⁴⁵ болур, кюю гелмес майданда.
Кёп сёйлейген – дакъдакъдыр, гертиси де негъакъдыр.

Гёрюшювню азы – артгъаны, кёбю – битгени.
Кюрек булан иш гёрген, сенекден де силкинмес.
Гюню кюйлю, гечеси тойлу.
Гийик къылын ташласа да, къылыгъын ташламас.
Гёнденен явлукъ, гёк симсир⁴⁶ – кёрюкге де гелмесин.
Кёпню авзу келемет.
Кёп бийик, ер къатты, бичакъ оътдю, биз батды.
Кёсени малы гёз алда яхшы.
Кёп яшагъан кёп билмес, кёпню гёрген кёп билир.
Кёсени сатыву – болмас татыву.

Киреге барсанг, кёплеп бар, кериванынгны топлап бар.
Гишини кёолу кесев тутсун.
Китап тутгъан – иш юрютген.
Гёзю ёкъ, гёзю ёкъну – оёзю ёкъ.
Кекелингни гелишлиси – тишлиси.
Гюнде гийген – гёлеткилик⁴⁷, айда гийген – айбатлыкъ.
Гелечини геч гелгени – хайырлы.
Гелинге къалгъан къара гюн – ялбара гетген яман гюн.
Гюнню алдына булут гелсе – гече этмес; герти-ялгъан, ачылмайлы, – гъеч
оьтмес.

М

Март чыкъмай – дерт чыкъмай.
Малны палгъа, къызны кечелге бер.
Макътав малгъа яда гъалгъа.
Малгъа къазылгъан къую, маънисиз аны кюю⁴⁸.
Матагъы барны – «магъы» да бар.
Мал яшыргъан – авлия, малы битсе – маънисиз.
Масхараны арты герти; там болмаса, нечик де арты.
Малхуя да малгъа болмай, «магъгъа» бола.
Мурады битмей, болжалы бите – ажжалы ете.
Макюрлю – мал башын алыр, башы къалса, яшын алыр.
Мамукъдан зарал этген, къар гёргенде къарт болар.
Малы барда – малайик, малы битген сонг – къузгъун.
«Магъгъа» гъайван да къарай, халкъ къараса – айыпму?
Менли гиши – минли гиши.
Маймун ойнай май берсе.
Мюкюр этгенге – мал кёп, арты буса – агълыдыр.
Миллет миллетине багъар, уьмметине бакъмас.
Макътав – ерсиз оьр де этмес, негъакъ сёгюв – ер де этмес.
Муштарлы булан сатыв эт, шатланы[р]сан къайтгъанда.
Минмарагъа минме, миннерге⁴⁹ мин. (*Оьрден тюшдю – оьртен тюшдю*).
Мишике оюн, чычкъангъа оьлюм.
Май берме, мангалай бер.
Майчырагъы – бай чырагъы⁵⁰.
Мангалайны къардашгъа йыртмай, малгъа йырта.
Малгъамлыгъа сари яв, балгъа къошса – байытыр.
Мегъдирчи⁵¹ болсанг бийге, тюшерсен абур-сыйгъа.
Мурагъа етген – талабын этген.
Мунапыкъ сёзю, тюз болмас оёзю.
Малгъа малынгны сат, гъалынгны сатма.
Мангушну⁵² авазы азгъа къарыла.
Масхара озар – ишни бузар.

Н

Нюр⁵³ – тамакъдан.
Насипсиз – насдан тувмас, тайпа тайпаны къувмас.
Насипсиз ялчы – гюнбетде.
Назлы, йымырткъаны савуну сарисинден тюк излер.
Намартны чырагъы янмас.
Напсы суюгенни суюген – артда юреги гюйген.

Накъыра – арекден къара, янына барма – юрек сытама.
Нарны къабугъу – къурсакъгъа⁵⁴.
Найсан эки явса – байсан, уыч явса – урусбайсан.
Надалланы⁵⁵ ёкъ дегенин – нарт буса да, бар этмес.
Намусну бойнуна алгъан – ёкъну да ёлда къоймас.
Нишан – нишан тюгюлдюр, яревке – нишандыр.
Негъакъ балагъгъа негъакъ – гъакъ.
Налчы нал гесмей, акъча гесе.
Ниъматны ниъмат билмеген – балагъны башына алыр.
Напакъаны янгыз адам ашамай, нап-туз да ашай.
Насны насы – адамны насы.
Нагъ да сют бола, тилеме тюшсе.

Низамсыз агълюден⁵⁶ къач уый агълюден.
Намусну насгъа этме, намусгъа эт.
Начардан да нарт бола, оълмей къалса – уый тола.
Навруз байракъ – язбашда, янаша шарт гъар ишде.
Налат тегер намартгъа.
Насдан хас тувар.
Некес⁵⁷ – некесни неси буса да, сенден гес.
Наслусуз – намуссуз.
Назлы назик болур.
Нартдан нас болса да гъеч, начардан болмаса.
Насиплини ирисин ел гелтирир.
Намартгъа тай берме, таякъ бер.
Нукъсан гишини бир заты болмасын⁵⁸, бары да болсун.
Нарт нарт тюгюл, бегевюлно начары да нарт.
Несия⁵⁹ сатыв – юрекде къатыв.
Некерлик – хункерлик.
Нужумчуну сёзюне – инанмагъыз оъзюне.
Накъыраны тиллиси⁶⁰ – къыйынлысы.
Нокъта – бир тилсиз бавдур, атгъа инангъан – гъагавдур.
Несия – несия, гирмес кисея⁶¹.
Нюр – гёзде, нукъсанлыкъ – сёзде.
Нукъсанлыкъ наслугъа гетмес, биревден оътмес.
Намусунгну сатма, атынг сат, ат етмесе – затынг сат.
Нап бар ерде намарт бар.
Назмучуну макъамына къарама, маънасына къара.
Насигъатны алмагъан – гъеч насипли болмагъан.
Нажжасны таза болмайгъаны – ёкъдур адамдан башгъа аты.

В

Вабаъ гелсе – ач олтур, болсанг къыргъа къач олтур.
Вакил⁶² бир де уътюлмей⁶³, хата буса да билмей.
Вакътисин сакъламагъан – ватанын да сакъламас.
Васвасны малы бо[л]са да, васияты болмас.
Варисине къазанагъан – къазансыз.
Ваъзаны сангырав англар, саптакъсыз – англамас.
Вакъу терек – бутакъсыз.
Ватанны сатса, вазир сатар, хан сатмас.
Васвасны жувма, насны жув.

Ватансызны сыйынгъаны – денгиз, баласы – донгуз.

Вазирни вазыллагъаны – бийден де яман.

Вакътини унутгъан – кётюрлюк тутгъан.

Варварны башына, башына болмаса – тишине.

Вазирни къарты – нарты.

Вилаятда хата ёкъ, бийден уллу ата ёкъ, аны къолу къурусун, буту сынып юрюсюн.

Вилаятны онгагъаны да, тонгагъаны да – башындан.

Ваъданы этме – болмассан етме.

Й (е, ё, ю, я)

Ярлыны яман сатыв оьлтюрюр.

Ёкъну ери къат[ты]дыр.

Ямангъа уьюр болгъанны ямав салыр башына.

Языв ярдан къа[ра]тгъан, юхлагъан ерден уятгъан.

Яшгъа буюр, артындан югюр.

Ялгъанчыны анты-канти кёп болур.

Яхшы гъаким – язбашдыр.

Ярагъа къабул болмагъан – явгъа гирмес.

Яхшы эркекни орну бош къалмас.

Язда йыландан къачгъан, къышда аркъандан къачар.

Яш гёрген зат – яшынмас.

Янгыз төре гесген оьзю сююнюр.

Етимни къурсагъы етти.

Ел[л]ери бар енгсиз болмас.

Етишген къызны гёзюне ерленген эшек гёрюнмес.

Елсиз гюн ел къапчыкъ излетир.

Юваш атны тепгени гючлю болур.

Яхшылыкъгъа шам къой тюгюл чыдамас.

Ярлы гёнгю ярыкъдыр.

Йылан тапгъан посагъасына гёмер.

Яшагъан не де гёрюр, гёргенде къалын болур.

Яшама билмесге дюнья тар.

Языкъны языгъы чыкъса да, янчыгъындан⁶⁴ гъамияны чыкъмас.

Йылав йылавну гелтирмес, йылав гишини де оьлтюрмес.

Ёрукъну билген – ёл билген.

Есси ёкъну бёрю ашар.

Есси къулакъ сангырав.

Яхшы деген – ялгъандыр, душмангъа рагъму этмесе.

Яман атны ялы-къуйругъу яхшы болур.

Ялгъандан жиргенмеген, ямандан да жиргенмес.

Ялгъанчы ялгъан айта уью гюйген.

Яшагъанынг яшдан гёр.

Юртлу ювугъун таныр.

Ярахсыз яв – къатын яв, гече-гюн де гъуя-шав.

Ярлы ягълы – бай болур, бай намуссуз – шай болур.

Юху ятыв излетмес, гъашыкъ аривню гёзлетмес.

Ямангъа ялбаргъынчагъа, янынга харман.

Яманны бир къылыгъы артыкъ.

Ёлавчу бусанг, юрюшге тюш, болмасын гече юрюш.
Ювукъну азы яхшы, аз сёзю оъзю яхшы.
Ёл адашгъан ёлавчу, умут булан тас болур.
Юокъкъа къалач салгъанны, бар заты да бар болмас.
Ёргъагъа минген – ёл танглар.
Ёлавчу ёлда яхшы.
Ёммакъда да ёрукъ бар, ёл алгъангъа къорукъ бар.
Ялынып явдан къутулмас.
Яралыны авзу – яраны авзу.
Явлукъда да ягъ болур, териде де агъ болур.
Ел болмаса – сувукъ ёкъ, мал болмаса – ювукъ ёкъ.
Янгыз болмас тил де, тирилиги де болса.
Яй гёрген, къыш да гёрер, тек аны унутмаса, сабурда иш де гёрер.
Яхшы эркекни сёзю де, оъктем болмас оъзю де.
Ёлдашы ёгъуна болса ёлдаш, баргъа буса – бары да ашна.
Юрек тутса – юзюнг тут, юрексизден оъзюнг тут.
Янгызлыкъ сырда, сыныкъмас бир де.
Яман – жанын къыйнатыр, яхшы – башын сыйлатыр.
Езикли сёзден дёнме, ерсиз ерге де къонма.

Яшавлукъ, адамлыкъ булан буса, – яшав, оъзгесине – адаршав.
Яхшылыкъ – баш къылыкъ.
Ялчы болмагъа илыкъмагъан, ялын алма да илыкъмас.
Янгыз терек бав болмас.
Ялгъангъа ялчы болма, янчылмагъа сюймесенг.
Яравлу адам явда оьлюр, яравсузу – савда оьлюр.
Янгы элек – чюйде.
Ятгъан бёрю токъ болмас.
Яшыртгъын бугъагъа баргъан – гёрюне къозлар.
Яманны къулагъы язда уьшюр.
Ялгъандан ял тапмас, ялын табар.
Яшсыз буса – ашсыз.
Ял тапмагъан – яллы, ялагъай буса – ялсыз.
Яра яра – сёз яра, савутнуки – гъыз яра.
Яхшыгъа яхшы болмакъ – гъар гишини ишидир, ямангъа яхшы болмакъ
– эргишини ишидир.
Ярагъ такъгъан яр болмас, ягъсыз буса бар болмас.
Янгызгъа ян табулмас, яшыртыны ябулмас.
Янгур – айны башында, гъеч болмаса – бешинде.
Ямаву бар – ярлы болмас.
Яш бар уьйде языкъ ёкъ.

Яра бар уьйде ямав ямагъан къатын – гъамав.
Яшыртын ит хабар, адам хапмас.
Яшамагъа яшгъа умут.
Ямаву ягъа – болажакъ агъа.
Яхшылыкъ гъеч геч болмас; геч болса да, гъеч болмас.
Ястукъгъа баш тийген зат болмаса, сакъат болса да къайырмас.
Ялгъанчы ант эте айтар, къызгъанчы кант эте айтар.
Яравсузну авзу аран, сыпаты боран болар.
Языкъ: язбашда – дев, гюзде – бедев, къышда – къазыкъ.

³⁰ Жан-жанывар.

³¹ Гелешивню гъакъында.

³² Питнени уьйдегиси болмагъан сонг таъсирсиз.

³⁵ Къылмагъа аз, сонг сёзю кёп демек.

³⁶ Яшыртгъын тергевсюз.

³⁷ Покъ – покъ тюгюл, алтын; удобрение.

³⁸ Эр оьмюрю – эки отуз, айланып гелмес йигирма беш.

³⁹ Этилген икъ ери бар.

⁴⁰ Апекун.

⁴¹ Явгъан заманда къалкъыны тегишлейген зат.

⁴² Гелген къонакъгъа ва башгъаларына айтыла.

⁴³ Керемсиз – рагъмусуз.

⁴⁴ Кума – ел-гъава тиймейген ер, кана ер.

⁴⁵ Гюм – ел-гъава тиймейген ерде болгъан ийис.

⁴⁶ Тынглавсуз къатын.

⁴⁷ Гёленткилик: опуракъны гъаман бир йимик гиймек.

⁴⁸ Затны кююн билмейген (*бу ерде мурат: гъилла*).

⁴⁹ Миннер – уьстюне минип олтурагъан гиччи ястыкъ.

⁵⁰ Халкъ кантил ягъагъан заманда, байлар буса – майдан (*ичмайдан*) чыракъ этип ягъа болгъанлар.

⁵¹ Мегъдирчи – бийлени почтальону.

⁵² «Тургъакъ» (къычырмай, къартланыки; чавуш да, мангуш да – къычырагъанлар.

⁵³ Яхшы яшав.

⁵⁴ Къурсакъ тийгенге дарман булан ашата.

⁵⁵ Инкарчыланы.

⁵⁶ Дос-къардаш.

⁵⁷ Къул хасиятлы.

⁵⁸ Гъакъылы нукъсан болмасын.

⁵⁹ Борч, кредит.

⁶⁰ Кёп къычырып сёйлейген.

⁶¹ Кисеге.

⁶² Защитник.

⁶³ Утулмай.

⁶⁴ Яндавуруна тагъагъан сумка йимик зат.

Фи 24 июнь 1939

'А. Казиев.

*Ажамчадан транслитерация
этип онгаргъан – Гъасан Оразаев*





Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан №6 2016



УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке